

Şevket Pamuk

ΑΝΙΣΟΙ ΑΙΩΝΕΣ

Οικονομική ιστορία της Τουρκίας από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
Σωτήρης Δημητριάδης

ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΑΝΙΣΟΙ ΑΙΩΝΕΣ

Οικονομική ιστορία της Τουρκίας
από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα

ΞΕΝΚΕΤ ΡΑΜΟΥΚ

ΑΝΙΣΟΙ ΑΙΩΝΕΣ

Οικονομική ιστορία της Τουρκίας
από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Σωτήρης Δημητριάδης

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδείας του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Φωτογραφία εξωφύλλου: Εργαστήριο μεταλλοτεχνίας, Σμύρνη, αρχές 20ού αι.
(Library of Congress, Prints & Photographs Division, LC-USZ62-137705)

Εκδόσεις Πατάκη – Θεωρητικές επιστήμες / Ιστορία
Σειρά «Διαδρομές ιστορίας»

Διεύθυνση σειράς: Κώστας Κωστής
Şevket Pamuk, *Άνιστοι αιώνες:*

Οικονομική ιστορία της Τουρκίας από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα

Τίτλος πρωτοτύπου: *Uneven centuries: Economic development of Turkey since 1820*

Μετάφραση: Σωτήρης Δημητριάδης

Υπεύθυνος έκδοσης: Άγγελος Κοκολάκης

Διορθώσεις: Γιώργος Ανδρικόπουλος

Σελιδοποίηση: Χριστίνα Κωνσταντινίδου

Μακέτα εξωφύλλου: k2design

Copyright© 2018 by Princeton University Press

All rights reserved

Copyright© για την ελληνική γλώσσα, Σ. Πατάκης Α.Ε.Ε.Δ.Ε. (Εκδόσεις Πατάκη), 2019

Πρώτη έκδοση στην αγγλική γλώσσα

από τις εκδόσεις Princeton University Press, Πρίνστον, 2018

Πρώτη έκδοση στην ελληνική γλώσσα από τις Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, Νοέμβριος 2021

Κ.Ε.Τ. Γ543 Κ.Ε.Π. 915/21

ISBN 978-960-16-9243-2

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,
ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 801.100.2665, 210.52.05.600
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078
ΥΠΟΚ/ΜΑ: ΚΟΥΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ – ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ), 570 09 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ,
ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, ΦΑΞ: 2310.70.63.55
Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Κατάλογος πινάκων και γραφημάτων</i>	9
<i>Πρόλογος και ευχαριστίες</i>	13
1. Εισαγωγή.....	19
2. Οικονομική μεγέθυνση και ανθρώπινη ανάπτυξη μετά το 1820..	46
3. Θεσμοί και οθωμανικό παρελθόν	89
4. Μεταρρυθμίσεις και ελλείμματα: η οθωμανική απάντηση στην πρόκληση της Ευρώπης.....	134
5. Το άνοιγμα στο διεθνές εμπόριο και τις ξένες επενδύσεις.....	163
6. Οικονομική ανάπτυξη και εξέλιξη των θεσμών, 1820-1914	191
7. Από την αυτοκρατορία στο έθνος-κράτος.....	220
8. Οικονομική ανάπτυξη και εξέλιξη των θεσμών, 1914-1950	257
9. Εσωστρεφής ανάπτυξη μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο	282
10. Οικονομική ανάπτυξη και εξέλιξη των θεσμών, 1950-1980.....	306
11. Νεοφιλελεύθερες πολιτικές και παγκοσμιοποίηση	334
12. Οικονομική ανάπτυξη και εξέλιξη των θεσμών, 1980-2015.....	371
13. Επίλογος.....	404
 <i>Βιβλιογραφία</i>	 423
<i>Ευρετήριο</i>	449

ΠΙΝΑΚΕΣ ΚΑΙ ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

ΧΑΡΤΗΣ: Η Οθωμανική Αυτοκρατορία (1820-1914) και η σημερινή Τουρκία	17
--	----

ΠΙΝΑΚΕΣ

2.1 Κατά κεφαλήν ΑΕΠ στον κόσμο, 1820-2015	52
2.2 Η διεθνής κατάταξη της Τουρκίας στην ανθρώπινη ανάπτυξη, 1980-2010	78
2.3 Το ποσοστό της Τουρκίας επί του παγκόσμιου πληθυσμού, 1820-2015	79
2.4 Πληθυσμός στα εδάφη της σημερινής Τουρκίας, 1820-2015.....	82
6.1 Κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην Τουρκία και τον υπόλοιπο κόσμο, 1820-1913	193
6.2 Βασικοί οικονομικοί και κοινωνικοί δείκτες της Τουρκίας, 1820-1913	198
6.3 Διεθνές εμπόριο και ξένες επενδύσεις στην Τουρκία, την Αίγυπτο και το Ιράν (1914)	212
7.1 Περιοδολόγηση των οικονομικών τάσεων, 1913-1950.....	223
7.2 Χρήμα και τιμές κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο	233
8.1 Κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην Τουρκία και τον υπόλοιπο κόσμο, 1913-1950	258
8.2 Βασικοί οικονομικοί και κοινωνικοί δείκτες της Τουρκίας, 1913-1950	265
9.1 Περιοδολόγηση των οικονομικών τάσεων, 1950-1980	283
10.1 Κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην Τουρκία και τον υπόλοιπο κόσμο, 1950-1980	308

10.2 Βασικοί οικονομικοί και κοινωνικοί δείκτες της Τουρκίας, 1950-1980	312
11.1 Περιοδολόγηση των οικονομικών τάσεων, 1980-2015	336
12.1 Κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην Τουρκία και τον υπόλοιπο κόσμο, 1980-2015	373
12.2 Βασικοί οικονομικοί και κοινωνικοί δείκτες της Τουρκίας, 1980-2015	376

ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

1.1 Κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Τουρκίας, 1820-2015.....	23
1.2 Κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην Τουρκία και τον υπόλοιπο κόσμο, 1820-2015	23
1.3 Ρυθμοί αποταμίευσης και επενδύσεων στην Τουρκία, 1820-2015	35
1.4 Μεταβολές στο μερίδιο των παραγωγικών κλάδων, 1930-2015 ...	35
2.1 Κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην Τουρκία και τον υπόλοιπο κόσμο, 1820-2015	62
2.2 Κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην Τουρκία και τέσσερις άλλες χώρες, 1820-2015	63
2.3 Προσδόκιμο ζωής κατά τη γέννηση στην Τουρκία, 1820-2010.....	69
2.4 Προσδόκιμο ζωής κατά τη γέννηση στην Τουρκία και τον υπόλοιπο κόσμο, 1820-2010.....	70
2.5 Προσδόκιμο ζωής κατά τη γέννηση στην Τουρκία και τον υπόλοιπο κόσμο, 1820-2010.....	71
2.6 Επίπεδο αλφαριθμητισμού στην Τουρκία, 1850-2010.....	75
2.7 Μέση διάρκεια σχολικής φοίτησης του ενήλικου πληθυσμού στην Τουρκία και τον υπόλοιπο κόσμο, 1850-2010.....	76
2.8 Μέση διάρκεια σχολικής φοίτησης του ενήλικου πληθυσμού στην Τουρκία και τον υπόλοιπο κόσμο, 1850-2010.....	77
2.9 Αστικοποίηση και ποσοστό απασχόλησης στη γεωργία, 1840-2010	86
3.1 Πραγματικοί μισθοί ανειδίκευτων εργατών στον κατασκευαστικό κλάδο στην Κωνσταντινούπολη και άλλα ευρωπαϊκά αστικά κέντρα, 1450-1913.....	131
4.1 Δημοσιονομικός συγκεντρωτισμός και φορολογικά έσοδα του οθωμανικού κράτους ως ποσοστό του ΑΕΠ, 1700-1914.....	151
4.2 Επιτόκιο του εξωτερικού δανεισμού της οθωμανικής κυβέρνησης, 1854-1914	158
5.1 Το άνοιγμα στο εξωτερικό εμπόριο, 1820-1914: Λόγος εισαγωγών και εξαγωγών προς ΑΕΠ στην Τουρκία.....	168

5.2	Μερίδιο της εγχώριας παραγωγής και των εισαγωγών στην κατανάλωση βαμβακερών υφασμάτων, 1820-1950	184
6.1	Κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην Τουρκία και τον υπόλοιπο κόσμο, 1820-1913	195
6.2	Κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην Τουρκία και τέσσερις άλλες χώρες, 1820-1913	196
7.1	Όροι εσωτερικού εμπορίου, 1925-1960: λόγος των τιμών των αγροτικών προϊόντων προς τις τιμές βιομηχανικών προϊόντων	244
7.2	Το κλείσιμο της τουρκικής οικονομίας, 1910-1980: ποσοστό των εξαγωγών και των εισαγωγών επί του ΑΕΠ	246
7.3	Δημοσιονομική πολιτική την περίοδο του Μεσοπολέμου, 1924-1939	252
8.1	Από την αυτοκρατορία στο έθνος-κράτος. Βασικοί οικονομικοί συντελεστές της Τουρκίας, 1910-1950	259
8.2	Κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην Τουρκία και τον υπόλοιπο κόσμο, 1913-1950	262
8.3	Κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην Τουρκία και τέσσερις άλλες χώρες, 1913-1950	263
9.1	Συνολική καλλιεργούμενη έκταση και πληθυσμός, 1930-1980	287
9.2	Τεχνολογική εξέλιξη στον αγροτικό κλάδο τη μεταπολεμική περίοδο	288
9.3	Αγοραστική δύναμη των μισθών στη μεταποίηση, 1900-2015	299
9.4	Ποσοστό νοικοκυριών με ψυγείο, 1950-2000	300
10.1	Κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην Τουρκία και τον υπόλοιπο κόσμο, 1950-1980	309
10.2	Κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην Τουρκία και τέσσερις άλλες χώρες, 1950-1980	310
10.3	Μακροπρόθεσμη εξέλιξη της ανισότητας στην αστική οικονομία, 1820-2015	317
10.4	Δείκτης γονιμότητας στην Τουρκία, 1925-2015	333
11.1	Μερίδιο του εξωτερικού εμπορίου στο ΑΕΠ της Τουρκίας, 1929-2015	341
11.2	Μερίδιο του δευτερογενούς τομέα στο σύνολο των εξαγωγών, 1930-2015	342
11.3	Ετήσιος ρυθμός πληθωρισμού στην Τουρκία, 1950-2015	347
11.4	Δημόσιο χρέος της Τουρκίας ως ποσοστό του ΑΕΠ, 1990-2015 ...	348
11.5	Εισροές κεφαλαίου και αύξηση του ΑΕΠ, 1990-2015	349
11.6	Μερίδιο της ΕΕ στις τουρκικές εξαγωγές, 1960-2015	353
11.7	Ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών ως ποσοστό του ΑΕΠ, 1980-2015	361

11.8 Σχέση προστιθέμενης αξίας στη γεωργία και πληθυσμού στην Τουρκία, 1880-2015.....	364
11.9 Μερίδιο της γεωργίας στο ΑΕΠ σε τρέχουσες τιμές, 1930-2015	365
11.10 Σχέση προστιθέμενης αξίας στη μεταποίηση και πληθυσμού στην Τουρκία, 1880-2015	366
11.11 Μερίδιο της μεταποίησης στο ΑΕΠ σε τρέχουσες τιμές, 1930-2015	367
12.1 Κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην Τουρκία και τον υπόλοιπο κόσμο, 1950-2015	374
12.2 Κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην Τουρκία και τέσσερις άλλες χώρες, 1980-2015	375
12.3 Ποσοστό απασχόλησης γυναικών και ανδρών στην αστική οικονομία, 1990-2015	401

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η Βιομηχανική Επανάσταση ξεκίνησε στη Μεγάλη Βρετανία το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα και επηρέασε βαθιά όχι μόνο τη Δυτική Ευρώπη αλλά και τον υπόλοιπο κόσμο. Από το 1820 και μετά, ο βιομηχανικός καπιταλισμός και η σύγχρονη οικονομική ανάπτυξη εξαπλώνονται με άνισο τρόπο σε ολόκληρο τον πλανήτη. Το παρόν βιβλίο παρακολουθεί την οικονομική μεγέθυνση και την ανθρώπινη ανάπτυξη στην Τουρκία κατά τους δύο τελευταίους αιώνες συγκριτικά, σε ένα παγκόσμιο πλαίσιο. Στόχος εδώ είναι ο υπολογισμός των επιδόσεων της Τουρκίας στην οικονομική μεγέθυνση και την ανθρώπινη ανάπτυξη τόσο σε απόλυτες όσο και σε σχετικές τιμές και η ερμηνεία των άμεσων αλλά και των βαθύτερων αιτιών πίσω από τα μεγέθη αυτά.

Από πολλές απόψεις το βιβλίο αυτό αντανακλά κάποιες από τις βασικές τάσεις στην οικονομική ιστοριογραφία κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Μέχρι πρόσφατα οι μελέτες των ιστορικών της οικονομίας περιορίζονταν σχεδόν αποκλειστικά στη μελέτη των αναπτυσσόμενων οικονομιών – της Δυτικής Ευρώπης, της Αμερικής και της Ιαπωνίας. Εδώ και κάποιες δεκαετίες όμως παρατηρείται ολοένα και μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την ιστορία των αναπτυσσόμενων οικονομιών. Η ιστορία των οικονομιών τους μπορεί να φωτίσει πτυχές των σύγχρονων εξελίξεων στις αναπτυσσόμενες χώρες. Ακολουθώντας παρόμοια εγχειρήματα στον αναπτυσσόμενο κόσμο, η ποσοτική μέθοδος της οικονομικής ιστορίας, και συγκεκριμένα η κατασκευή ιστορικών μοντέλων για το ΑΕΠ και το κατά κεφαλήν ΑΕΠ καθώς και η συλλογή στοιχείων για την υγεία και την εκ-

παίδευση, εφαρμόζεται πλέον και στις αναπτυσσόμενες οικονομίες. Τα τελευταία χρόνια έχουν συγκροτηθεί αντίστοιχες σειρές δεδομένων για την Τουρκία και γενικά για τη Μέση Ανατολή, στις οποίες έχω συμβάλει και εγώ. Η αρχική εκείνη έρευνα συνέβαλε στην επιθυμία μου να εντάξω την οικονομική ιστορία της Τουρκίας κατά τους τελευταίους αιώνες σε ένα ευρύτερο συγκριτικό πλαίσιο. Αν και οι περισσότερες από τις υπάρχουσες μελέτες ενδέχεται να ενέχουν μεγαλύτερο περιθώριο σφάλματος από εκείνες που αφορούν αναπτυγμένες χώρες, ωστόσο θα ήταν αδύνατο να δοθεί μια κατάλληλη αποτίμηση της περίπτωσης της Τουρκίας χωρίς αυτές. Επιπλέον, τα τελευταία χρόνια οι οικονομικές επιστήμες και η ιστορία της οικονομίας έχουν αρχίσει να διακρίνουν τους άμεσους από τους βαθύτερους παράγοντες που καθορίζουν την οικονομική ανάπτυξη. Οι πρώτοι περιλαμβάνουν τις επενδύσεις, τη συσσώρευση πρώτων υλών, την τεχνολογία και την παραγωγικότητα. Οι άλλοι αφορούν το γενικότερο πλαίσιο, όπως ορίζεται από τις πολιτικές και κοινωνικές μεταβλητές και το θεσμικό περιβάλλον. Η διάκριση αυτή μου επιτρέπει τη μελέτη και την αξιολόγηση των παραγόντων αυτών στο πλαίσιο μιας αναπτυσσόμενης οικονομίας.

Χάρη σε μια σειρά βασικών χαρακτηριστικών της, η μελέτη της Τουρκίας μπορεί να φωτίσει σε σημαντικό βαθμό την ιστορία των οικονομιών και των αναπτυσσόμενων χωρών εν γένει. Η Τουρκία είναι μία από τις μεγαλύτερες αναπτυσσόμενες χώρες. Κατά τους δύο τελευταίους αιώνες, η έκταση που περικλείεται από τα σημερινά της σύνορα ανήκε σταθερά στις είκοσι μεγαλύτερες οικονομίες του κόσμου και στις οκτώ μεγαλύτερες αναπτυσσόμενες οικονομίες. Ο πληθυσμός και το ΑΕΠ της την ίδια περίοδο κινούνταν στο 1% των αντίστοιχων παγκόσμιων μεγεθών. Επιπλέον, η μακροπρόθεσμη οικονομική ανάπτυξη της Τουρκίας προσέγγιζε τον παγκόσμιο μέσο όρο αλλά και τον μέσο όρο των αναπτυσσόμενων οικονομιών. Μπορούμε λοιπόν να δεχτούμε ότι, σε αντίθεση με τα παραδείγματα περισσότερο ή λιγότερο επιτυχημένων κρατών, η Τουρκία αποτελεί μια περισσότερο αντιπροσωπευτική περίπτωση και εκπροσωπεί καλύτερα τις εμπειρίες ενός ευρύτερου υποσυνόλου των αναπτυσσόμενων χωρών. Παρ' όλα αυτά, και σε αντίθεση με παραδείγματα περισσότερο επιτυχημένων κρατών, η ιστορία της οικονομικής ανάπτυξης στην Τουρκία δεν έχει μελετηθεί αρκετά, και σε καμία γλώσσα δεν έχει δημοσιευθεί μια οικονομική ιστορία της Τουρκίας για τους δύο τελευταίους αιώνες.

Ένα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της Τουρκίας είναι ότι η χώρα δε γνώρισε αποικιοκρατία, με εξαίρεση τη βραχύχρονη κατοχή τμημάτων της μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Μέχρι τότε, η περιοχή μέσα στα σημερινά τουρκικά σύνορα αποτελούσε τμήμα μιας ευρύτερης, πολυεθνικής αυτοκρατορίας, της Οθωμανικής. Η σύγχρονη Τουρκία γεννήθηκε μετά το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως ένα από τα διάδοχα κράτη της. Συνεπώς, οι θεσμοί και η οικονομία της χώρας δεν υποβλήθηκαν σε ριζικό μετασχηματισμό κατά παραγγελία ενός ξένου κυρίαρχου. Οι όποιες θεσμικές αλλαγές ήταν αντίθετα αποτέλεσμα ενδογενών πρωτοβουλιών των εκάστοτε κυβερνήσεων ή ελίτ, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι θεσμοί και η οικονομία της χώρας δεν επηρεάστηκαν από τον έξω κόσμο κατά τους δύο τελευταίους αιώνες.

Η Τουρκία δε διαθέτει ούτε διέθετε ποτέ σημαντικό ορυκτό πλούτο ή πετρέλαιο. Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα και μέχρι την οικονομική κρίση του 1929, η οικονομία της και ειδικά οι εξαγωγές της στηρίζονταν στη γεωργία. Από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά, η ταχύτατη αστικοποίηση περιόρισε το μερίδιο του αγροτικού κλάδου στην εθνική οικονομία και ευνόησε την ανάπτυξη της βιομηχανίας και των υπηρεσιών, ιδιαίτερα, ως ποσοστό τόσο του ΑΕΠ όσο και της απασχόλησης. Τις τελευταίες δεκαετίες, το 90% των εξαγωγών αφορά προϊόντα της μεταποίησης. Τους τελευταίους δύο αιώνες, οι τουρκικές κυβερνήσεις πειραματίστηκαν με μια σειρά οικονομικών πολιτικών. Για την ακρίβεια, και στις τέσσερις υποπεριόδους τις οποίες ορίζω εδώ και σκοπεύω να εξετάσω, η οικονομική πολιτική των τουρκικών κυβερνήσεων ακολούθουσε την εκάστοτε πεπατημένη στα ζητήματα οικονομικής ανάπτυξης. Για αυτό τον λόγο, η ιστορία της τουρκικής οικονομίας από την έναρξη της Βιομηχανικής Επανάστασης μέχρι και σήμερα δεν αποτελεί μόνο ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα για τη μελέτη των αναπτυσσόμενων οικονομιών, αλλά μπορεί να φωτίσει τους άμεσους και βαθύτερους παράγοντες της ιστορικής τους εξέλιξης.

Ο παρών τόμος περιέχει μεγάλο αριθμό ποσοτικών στοιχείων, που αφορούν ιστορικές τάσεις της τουρκικής οικονομίας και παρουσιάζονται σε πίνακες και γραφικές παραστάσεις. Όλα τα στοιχεία αυτά, συμπεριλαμβανομένων όσων αφορούν τον πληθυσμό, το κατά κεφαλήν εισόδημα, τους ρυθμούς αστικοποίησης και τα μεγέθη του διεθνούς εμπορίου, αφορούν την έκταση που περικλείεται μέσα στα σημερινά τουρκικά σύνορα, εκτός αν δηλώνεται ρητά το αντίθετο, ώστε να διευκολυνθούν οι συγκρί-

σεις ανάμεσα στις ιστορικές περιόδους και μεταξύ της Τουρκίας και άλλων χωρών.

Στην προετοιμασία αυτού του τόμου δέχτηκα τις συμβουλές και τη στήριξη πολλών φίλων, τους οποίους μπορώ τώρα με χαρά να ευχαριστήσω. Θέλω να ξεκινήσω από τους φοιτητές μου στο Πανεπιστήμιο του Βοσπόρου και στο LSE τα τελευταία δέκα χρόνια, που αποτέλεσαν το πρώτο ακροατήριο πολλών από τις ιδέες που αναπτύσσω παρακάτω. Η Nicole Pope μετέφρασε έξοχα μια πρώτη γραφή του κειμένου από τα τουρκικά στα αγγλικά. Μια σειρά φίλων και συναδέλφων στάθηκαν αρωγοί στην επιμέλεια του κειμένου και στην περαιτέρω ανάπτυξη των ιδεών μου με τα σχόλιά τους, διαβάζοντας τμήματα του παρόντος τόμου ή συζητώντας μαζί μου συγκεκριμένα ζητήματα. Για τις πολύτιμες συμβουλές τους είμαι ιδιαίτερα ευγνώμων στον Daron Acemoğlu, στον Robert Alen, στην Yeşim Arat, στον Steve Broadberry, στον Yılmaz Esmer, στην Bishnu Gupta, στον Ulaş Karakoç, στον Kivanç Karaman, στον Çağlar Keyder, στον Debin Ma, στον Nadir Özbek, στον Patrick O'Brien, στον Dani Rodrik, στον Zafer Toprak και στον Murat Üçer.

Οι Philip Hoffman, Jean-Laurent Rosenthal, Metin Coşgel, Reşat Kasaba και Paul Rhode συζήτησαν μαζί μου σε μια ημερίδα στο California Institute of Technology και παρείχαν λεπτομερή και θετικά σχόλια πάνω σε μια πρώιμη εκδοχή του κειμένου. Στην ύστερη φάση της συγγραφής είχα τη ευκαιρία να παρουσιάσω την έρευνά μου σε μια σειρά σεμιναρίων στο παράρτημα του New York University στο Άμπου Ντάμπι καθώς και στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης. Δύο ανώνυμοι κριτές διάβασαν διαφορετικές εκδοχές του κειμένου και μου έδωσαν λεπτομερή και εποικοδομητικά σχόλια. Όταν το Princeton University Press ανέλαβε την έκδοση του βιβλίου, είχα την ευχαρίστηση να συνεργαστώ με τους επιμελητές Joe Jackson και Leslie Grundfest και την ομάδα τους.

Είμαι ιδιαίτερα ευγνώμων στον Joel Mokyr, υπεύθυνο της συγκεκριμένης σειράς, για τον ισορροπημένο συνδυασμό καθοδήγησης, κριτικής και υποστήριξης από τα πρώτα στάδια της συγγραφής του παρόντος τόμου μέχρι την ολοκλήρωσή του. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την Yeşim και τη Zeynep για τις συμβουλές και τη βοήθειά τους σε όλα τα στάδια της συγγραφής. Το βιβλίο αυτό δε θα μπορούσε να ολοκληρωθεί χωρίς εκείνες.

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία (1820-1914) και η σημερινή Τουρκία

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τους δύο τελευταίους αιώνες οι περισσότερες χώρες κατέγραψαν μεγάλη αύξηση στο κατά κεφαλήν τους εισόδημα και βελτίωσαν σημαντικά τους δείκτες ανθρώπινης ανάπτυξης. Οι επιδόσεις της Τουρκίας στην οικονομική μεγέθυνση και την ανθρώπινη ανάπτυξη κυμαίνονται λίγο πάνω από τον παγκόσμιο μέσο όρο και τον μέσο όρο των αναπτυσσόμενων οικονομιών. Το βιβλίο αυτό εξετάζει για πρώτη φορά τα διαθέσιμα στοιχεία συγκριτικά, σε παγκόσμιο πλαίσιο, και αναλύει τους λόγους για τους οποίους οι επιδόσεις της τουρκικής οικονομίας παραμένουν κοντά στον μέσο όρο.

Σύμφωνα με την πρόσφατη ακαδημαϊκή βιβλιογραφία στα οικονομικά και στην οικονομική ιστορία, η ανάπτυξη μόνο εν μέρει εξαρτάται από τους άμεσους καθοριστικούς της παράγοντες – μεταβλητές όπως οι εισροές, το έδαφος, η εργασία και το κεφάλαιο, η αύξηση της παραγωγικότητας μέσα από επενδύσεις στο ανθρώπινο και το πάγιο κεφάλαιο, καθώς και η ανάπτυξη της τεχνολογίας. Κάθε σχετική ανάλυση οφείλει επίσης να συνεξετάσει και τα βαθύτερα αίτια – τους κοινωνικούς, πολιτικούς και ιστορικούς παράγοντες από τους οποίους εξαρτάται ο ρυθμός αύξησης των εισροών και της παραγωγικότητας. Σύμφωνα με τη σύγχρονη οικονομική θεωρία, όπως έχει διαμορφωθεί τις τελευταίες δεκαετίες, όταν εξετάζουμε τα βαθύτερα αυτά αίτια, οφείλουμε να ξεκινάμε από τους θεσμούς, δηλαδή τους γραπτούς και άγραφους κανόνες που, στον βαθμό στον οποίο εφαρμόζονται, επηρεάζουν τα κίνητρα για επενδύσεις και καινοτομίες.

Δύο στοιχεία κάνουν την περίπτωση της Τουρκίας διακριτή από τις

υπόλοιπες αναπτυσσόμενες χώρες: Καταρχήν, δεν υπήρξε ποτέ αποικία. Επιπλέον, τους τελευταίους δύο αιώνες η χώρα γνώρισε διαδοχικές περιόδους θεσμικών μεταρρυθμίσεων με πρωτοβουλία των εγχώριων εκσυγχρονιστικών ελίτ. Το πρώτο λεπτομερές μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα εγκαινιάστηκε το 1839 από την οθωμανική κυβέρνηση. Το νεοπαγές τουρκικό έθνος-κράτος, που ιδρύθηκε μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, συνέχισε τις μεταρρυθμίσεις σε τομείς όπως η νομοθεσία, η διοίκηση και η εκπαίδευση αποσκοπώντας στην εκκοσμίκευση και τον εκσυγχρονισμό. Η μετάβαση σε ένα πολυκομματικό σύστημα μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου άνοιξε το πολιτικό σκηνικό στη λαϊκή συμμετοχή και στον κομματικό ανταγωνισμό και έδωσε φωνή και δύναμη στους απλούς πολίτες. Οι τυπικοί οικονομικοί θεσμοί της Τουρκίας υπέστησαν επίσης μεγάλες αλλαγές κατά τους τελευταίους δύο αιώνες. Χωρίζω το βιβλίο μου σε τέσσερις ευρείες υποπεριόδους. Σε καθεμία από αυτές, οι εκάστοτε κυβερνήσεις εφάρμοσαν πολιτικές και εισήγαγαν θεσμούς παρόμοιους με εκείνους που υιοθετούσαν οι υπόλοιπες αναπτυσσόμενες χώρες.

Οι θεσμικές εξελίξεις αυτές δε συνέβαλαν όλες στην οικονομική μεγέθυνση και ανάπτυξη. Κάποιοι θεσμοί, αντίθετα, σχεδιάστηκαν για να ενισχύσουν συγκεκριμένα συμφέροντα σε βάρος της συνολικής ευημερίας του πληθυσμού. Παρ' όλα αυτά, πολλές από τις θεσμικές αλλαγές στην οικονομία συνέβαλαν, όπως ήταν ο σκοπός τους, στην αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος και στη βελτίωση των δεικτών της ανθρώπινης ανάπτυξης. Γιατί, όμως, παρά την εξέλιξη των τυπικών πολιτικών και οικονομικών θεσμών, τα επίπεδα της οικονομικής μεγέθυνσης και ανθρώπινης ανάπτυξης παρέμειναν κοντά στον παγκόσμιο μέσο όρο και δεν κατέγραψαν υψηλότερες επιδόσεις; Οι γνώσεις μας δεν επαρκούν για μια απλή και συγκεκριμένη απάντηση σε αυτό το ερώτημα. Παρ' όλα αυτά, θα επιχειρήσω να διερευνήσω τις σχετικές αιτίες εξετάζοντάς τες μέσα σε ένα παγκόσμιο πλαίσιο.

Το παρόν κεφάλαιο λειτουργεί ως εισαγωγή του βιβλίου. Θα ξεκινήσω με την παρουσίαση των επιδόσεων της Τουρκίας στην οικονομική μεγέθυνση και την ανθρώπινη ανάπτυξη τόσο σε απόλυτους όρους όσο και συγκριτικά. Στη συνέχεια θα εξετάσω τους άμεσους καθοριστικούς παράγοντες δίνοντας έμφαση στις επενδύσεις, την αύξηση των εισροών, το επίπεδο της τεχνολογίας και την παραγωγικότητα. Τα βαθύτερα αίτια των επιδόσεων της Τουρκίας στην οικονομική ανάπτυξη συνδέονται με το γενικότερο πολιτικό, κοινωνικό αλλά και θεσμικό πλαίσιο. Θα παρου-

σιάσω συνοπτικά τη σύγχρονη βιβλιογραφία σχετικά με τη συμβολή των θεσμών στη μακροπρόθεσμη οικονομική ανάπτυξη και θα αξιολογήσω την περίπτωση της Τουρκίας ανάλογα με τον ρόλο που πιστεύω ότι έπαιξαν οι θεσμοί στην ανάπτυξή της.

Οικονομική μεγέθυνση και ανθρώπινη ανάπτυξη μετά το 1820

Επί χιλιετίες, το παγκόσμιο επίπεδο του κατά κεφαλήν εισοδήματος και της παραγωγής κινούνταν στα όρια του επιπέδου επιβίωσης. Ακόμα και αν επιμέρους κοινωνίες κατάφεραν να αυξήσουν το κατά κεφαλήν εισόδημα, δεν μπόρεσαν να το κρατήσουν σε υψηλά επίπεδα για μεγάλο διάστημα. Η κατάσταση άλλαξε όμως δραματικά κατά τους δύο τελευταίους αιώνες. Η Βιομηχανική Επανάσταση επιτάχυνε τον ρυθμό της τεχνολογικής προόδου, με όλο και μεγαλύτερο ποσοστό της παραγωγής να επανεπενδύεται στο πάγιο και το ανθρώπινο κεφάλαιο. Η οικονομική μεγέθυνση, η σταθερή δηλαδή αύξηση της κατά κεφαλήν παραγωγής και του εισοδήματος, έγινε η θεμελιώδης διαδικασία που καθορίζει τον πλούτο ή την ανέχεια των εθνών.

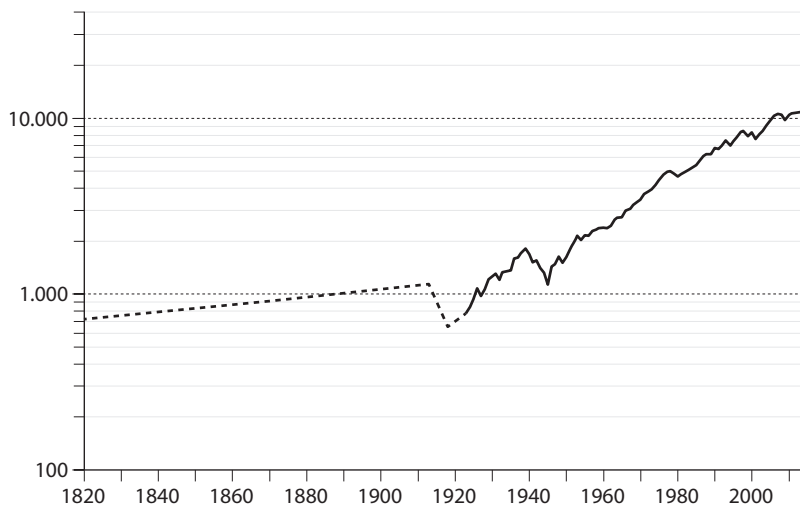
Οι περισσότερες χώρες του κόσμου απολαμβάνουν σήμερα μέσα εισοδήματα πολλαπλάσια εκείνων του 1820. Για παράδειγμα στη Βρετανία, τη γενέτειρα της Βιομηχανικής Επανάστασης, το κατά κεφαλήν εισόδημα το 2010 ήταν δώδεκα φορές υψηλότερο σε σύγκριση με το 1820. Δεν κατέγραψαν όμως όλες οι επιμέρους χώρες ή περιοχές τις ίδιες επιδόσεις την περίοδο αυτή: μέχρι τα μέσα περίπου του 20ού αιώνα οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής, οι οποίες εκβιομηχανίστηκαν πρώτες, παρουσίαζαν και τους υψηλότερους ρυθμούς μεγέθυνσης. Αντίθετα, οι περισσότερες από τις οικονομίες τις οποίες σήμερα ονομάζουμε αναπτυσσόμενες κατέγραψαν πολύ χαμηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης μέχρι και το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, όταν άρχισε και εκεί η διαδικασία εκβιομηχάνισης. Τη μεταπολεμική περίοδο, μια μικρή ομάδα χωρών, ανάμεσά τους η Ιταλία, η Ιαπωνία και η Νότια Κορέα, κατέγραψαν εξαιρετικά υψηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης και πέτυχαν να καλύψουν την απόσταση που τις χώριζε από τις χώρες υψηλού εισοδήματος. Οι ρυθμοί μεγέθυνσης στις δύο πολυπληθέστερες χώρες του κόσμου, την Κίνα και την Ινδία, αλλά και γενικά στη νότια και ανατολική Ασία, άρχισαν τα τελευταία τριάντα χρόνια επίσης να επιταχύνονται. Παρ' όλα αυτά, η απόσταση που χωρίζει σήμερα τις αναπτυγμένες και

τις αναπτυσσόμενες οικονομίες δεν έχει ουσιαστικά μειωθεί σε σύγκριση με το 1950. Με άλλα λόγια, το χάσμα ανάμεσα στις χώρες που ξεκίνησαν τη διαδικασία εκβιομηχάνισής τους τον 19ο αιώνα και σε εκείνες που άρχισαν αργότερα και βρίσκονται ακόμα σε διαδικασία εκβιομηχάνισης είναι σήμερα μεγαλύτερο από ό,τι ήταν 200 χρόνια πριν.

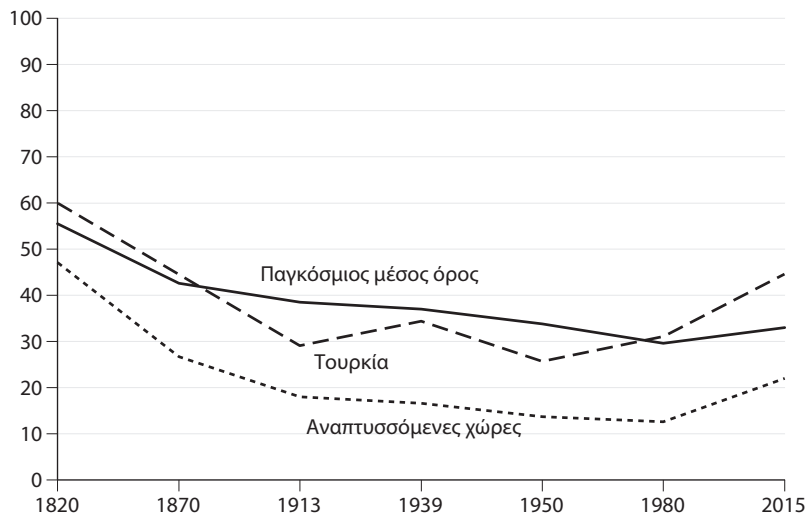
Η οικονομική μεγέθυνση και οι ρυθμοί ανάπτυξης δεν είναι βέβαια ούτε οι μοναδικοί στόχοι αλλά ούτε και τα μοναδικά μέτρα αναφοράς για την αξιολόγηση των οικονομικών επιδόσεων μιας χώρας. Σύμφωνα με οικονομολόγους και κοινωνικούς επιστήμονες, εξίσου σημαντικές με την παραγωγή και το εισόδημα είναι και οι μακροπρόθεσμες επιδόσεις μιας οικονομίας: το επίπεδο διαβίωσης, η κατανομή του εισοδήματος, η υγεία, η εκπαίδευση και η μεταβολή των περιβαλλοντικών συνθηκών. Τα τελευταία χρόνια, στους δείκτες του κατά κεφαλήν εισοδήματος έχει προστεθεί και ο δείκτης ανθρώπινης ανάπτυξης, που δίνει ίση σημασία στην υγεία και την εκπαίδευση ως σημεία αναφοράς για το επίπεδο ανάπτυξης μιας οικονομίας.

Η βελτίωση στους δείκτες της υγείας σε παγκόσμιο επίπεδο υπήρξε επίσης άنيση κατά τους δύο τελευταίους αιώνες και ακολούθησε σε γενικές γραμμές την αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος. Το προσδόκιμο ζωής κατά τη γέννηση, ο βασικότερος δείκτης υγείας, άρχισε να αυξάνεται στη Δυτική Ευρώπη και τις υπόλοιπες δυτικές χώρες κατά τον 19ο αιώνα, ενώ παρέμεινε στάσιμο στον υπόλοιπο κόσμο. Αντίθετα, μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και σε αναλογία με τον ρυθμό αύξησης του κατά κεφαλήν εισοδήματος, το προσδόκιμο ζωής παρουσίασε αύξηση και στις αναπτυσσόμενες χώρες. Από το 1950 και μετά, παρατηρείται όντως σύγκλιση του προσδόκιμου ζωής σε παγκόσμιο επίπεδο, ώστε σήμερα τα επίπεδά του σε πολλές αναπτυσσόμενες χώρες να προσεγγίζουν εκείνα των αναπτυγμένων χωρών.

Η συγκριτική μελέτη του μορφωτικού επιπέδου, του άλλου βασικού συντελεστή του δείκτη ανθρώπινης ανάπτυξης, είναι δυσκολότερη. Σε γενικές γραμμές όμως κατά τους δύο τελευταίους αιώνες βρίσκουμε αναλογίες ανάμεσα στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ και στον μέσο αριθμό ετών σχολικής φοίτησης. Μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ο χρόνος σχολικής φοίτησης αυξανόταν με ταχύτερους ρυθμούς στα δυτικά κράτη. Όπως συμβαίνει με το κατά κεφαλήν εισόδημα και σε αντίθεση με την αύξηση του προσδόκιμου ζωής, οι αναπτυσσόμενες χώρες δεν έχουν καλύψει ακόμα την απόσταση στο πεδίο αυτό.

ΓΡΑΦΗΜΑ 1.1: Κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Τουρκίας, 1820-2015 (προσαρμοσμένο σε μονάδες αγοραστικής δύναμης και δολάρια ΗΠΑ 1990). Πηγές: Pamuk 2006 για την Τουρκία έως το 1950· Maddison 2007, σελ. 375-386· Bolt και van Zanden 2014· βλ. επίσης την ανάλυση και τις πηγές στο κεφάλαιο 2.

ΓΡΑΦΗΜΑ 1.2: Κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην Τουρκία και τον υπόλοιπο κόσμο ως ποσοστό του ΑΕΠ της Δυτικής Ευρώπης και των ΗΠΑ, 1820-2015 (προσαρμοσμένο σε μονάδες αγοραστικής δύναμης). Πηγές: Pamuk 2006 για την Τουρκία έως το 1950· Maddison 2007, σελ. 375-386· Bolt και van Zanden 2014· βλ. επίσης την ανάλυση και τις πηγές στο κεφάλαιο 2.

Σε αυτό το βιβλίο παρουσιάζω για πρώτη φορά μια σειρά δεδομένων για το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Τουρκίας, που φτάνουν προς τα πίσω μέχρι το 1820. Τα στοιχεία αυτά θα συμβάλουν σημαντικά στην αποτίμηση των οικονομικών επιδόσεων της Τουρκίας, τόσο σε απόλυτα όσο και σε σχετικά μεγέθη. Όπως θα εξηγήσω αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο και στο υπόλοιπο του βιβλίου, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην έκταση που περιλαμβάνεται από τα σημερινά σύνορα της Τουρκίας είναι δεκαπέντε φορές υψηλότερο σε σχέση με το 1820. Συγκριτικά ο μέσος ρυθμός ανάπτυξης της Τουρκίας δεν απέχει πολύ από τον παγκόσμιο μέσο όρο. Η οικονομική μεγέθυνση στην Τουρκία άρχισε τον 19ο αιώνα και το κατά κεφαλήν εισόδημα είχε υπερδιπλασιαστεί μέχρι το 1950. Από την άλλη, ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του κατά κεφαλήν εισοδήματος ήταν χαμηλότερος από 1% τη συγκεκριμένη περίοδο (γράφημα 1.1.). Παρόλο που οι επιδόσεις της Τουρκίας στο διάστημα 1820-1950 ήταν υψηλότερες από τον μέσο όρο των αναπτυσσόμενων κρατών, η απόσταση από τις αναπτυσσόμενες οικονομίες συνέχισε να διευρύνεται. Βασική αιτία για αυτήν την απόκλιση ήταν η σχετικά ραγδαία εκβιομηχάνιση στη Δυτική Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική, σε μια εποχή όπου η οικονομία στην Τουρκία και τον υπόλοιπο αναπτυσσόμενο κόσμο παρέμεινε κατά βάση αγροτική. Στην περίπτωση της Τουρκίας παρατηρούμε μια σύντομη περίοδο εκβιομηχάνισης και υψηλών ρυθμών μεγέθυνσης τη δεκαετία του '30. Η πρόοδος όμως της περιόδου εκείνης αντιστράφηκε κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τα χρόνια που ακολούθησαν. Το 1820, το κατά κεφαλήν εισόδημα στα εδάφη της σημερινής Τουρκίας αντιστοιχούσε στο 60% του κατά κεφαλήν εισοδήματος της Δυτικής Ευρώπης και των ΗΠΑ. Μέχρι το 1950, το ποσοστό αυτό είχε μειωθεί στο 26% (γράφημα 1.2).

Όπως και οι περισσότερες αναπτυσσόμενες χώρες, η Τουρκία κατέγραψε αισθητά υψηλότερους ρυθμούς μεγέθυνσης από το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και εξής. Η επιτάχυνση της αστικοποίησης και της εκβιομηχάνισης εξασφάλισαν ετήσιο ρυθμό αύξησης του κατά κεφαλήν εισοδήματος υψηλότερο του 3%, ώστε την περίοδο 1950-2015 αυτό να εξαπλασιαστεί. Ως αποτέλεσμα, από το 26% του δυτικοευρωπαϊκού και αμερικανικού μέσου όρου που ήταν το 1950, το κατά κεφαλήν εισόδημα στην Τουρκία ανήλθε στο 31% το 1980 και στο 43% το 2015. Συνυπολογίζοντας και την αύξηση του πληθυσμού, μεταξύ 1950 και 1980 τα κατά κεφαλήν εισοδήματα στην Τουρκία αυξήθηκαν με ρυθμούς υψηλότερους του μέσου όρου των αναπτυσσόμενων κρατών της Ασίας, της Νότιας

Αμερικής και της Αφρικής. Οι ρυθμοί ανάπτυξης της Τουρκίας συνέχισαν να είναι υψηλότεροι από τον μέσο όρο της Νότιας Αμερικής και της Αφρικής και στην περίοδο μετά το 1980. Οι δύο μεγαλύτερες όμως αναπτυσσόμενες χώρες, η Κίνα και η Ινδία, και γενικότερα η ανατολική, νοτιοανατολική και πιο πρόσφατα η νότια Ασία κατέγραψαν την ίδια περίοδο σημαντικά υψηλότερους ρυθμούς μεγέθυνσης.

Μια σύγκριση με τέσσερις χώρες της νότιας Ευρώπης και της Μέσης Ανατολής με παρόμοιους πληθυσμούς θα προσέφερε περισσότερες πληροφορίες για τη μακροπρόθεσμη εξέλιξη της Τουρκίας. Στις αρχές του 19ου αιώνα, η Ισπανία και η Ιταλία είχαν υψηλότερο κατά κεφαλήν ΑΕΠ από την Τουρκία. Και οι δύο ξεκίνησαν την εκβιομηχάνισή τους κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα και διατήρησαν υψηλότερους ρυθμούς μεγέθυνσης από την Τουρκία μέχρι και τον Μεσοπόλεμο, κατά κύριο λόγο επειδή ο ρυθμός εκβιομηχάνισής τους ήταν ακόμα χαμηλότερος από αυτούς των αναπτυγμένων χωρών.

Μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, τόσο η Ισπανία όσο και η Ιταλία σημείωσαν πολύ υψηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης και η σύγκλισή τους με τις αναπτυγμένες οικονομίες ήταν μεγαλύτερη από αυτήν της Τουρκίας. Αντίθετα, συγκριτικά πάντα με την Τουρκία, η Αίγυπτος και το Ιράν είχαν χαμηλότερο κατά κεφαλήν εισόδημα στις αρχές του 19ου αιώνα και κατέγραψαν χαμηλότερους ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης κατά τη διάρκειά του. Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Αιγύπτου έμεινε στάσιμο κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου μέχρι και το 1950, και η απόσταση από τις αναπτυγμένες χώρες διευρύνθηκε. Αντίθετα, μέχρι το 1950 το Ιράν είχε καταφέρει να αυξήσει το κατά κεφαλήν ΑΕΠ του στο επίπεδο της Τουρκίας, σε μεγάλο βαθμό χάρη στα έσοδα από το πετρέλαιο. Από το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι το 2015, η διαφορά ανάμεσα στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ των δύο χωρών συνέχισε να διευρύνεται. Το ιρανικό κατά κεφαλήν εισόδημα παρέμεινε υψηλότερο του αντίστοιχου τουρκικού μέχρι το 1980, οπότε και τα μεγέθη αντιστράφηκαν.

Μια μικρή ομάδα χωρών της νότιας Ευρώπης (Ισπανία, Ιταλία) και της ανατολικής Ασίας (Ιαπωνία, Κορέα, καθώς και το Χονγκ Κονγκ και η Ταϊβάν) έμειναν γνωστές ως «οικονομικά θαύματα», γιατί στα χρόνια που ακολούθησαν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο κατάφεραν να καλύψουν την απόσταση που τις χωρίζε από τις αναπτυγμένες οικονομίες. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου σύγκλισης, δηλαδή για τουλάχιστον 20-30 χρόνια, ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του κατά κεφαλήν εισοδή-

ματος των χωρών αυτών κινήθηκε πάνω από το 5%. Οι ρυθμοί μεγέθυνσης της Τουρκίας δεν μπορούν να συγκριθούν με τα συγκεκριμένα επιτυχημένα παραδείγματα. Στην περίπτωση της Τουρκίας, σε καμία από τις υποπεριόδους των δύο τελευταίων αιώνων ο μέσος ρυθμός αύξησης του κατά κεφαλήν εισοδήματος δεν έφτασε το 5%. Η Τουρκία έμεινε πίσω σε σχέση με τις αναπτυγμένες οικονομίες κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Η τάση αυτή συνεχίστηκε μέχρι το 1950 και η όποια σύγκλιση ακολούθησε υπήρξε περιορισμένη. Εν συντομία, οι μακροχρόνιες επιδόσεις της Τουρκίας στο πεδίο της οικονομικής μεγέθυνσης κατά τους δύο τελευταίους αιώνες κινούνται λίγο υψηλότερα από τον μέσο όρο των αναπτυσσόμενων χωρών και προσεγγίζουν τον παγκόσμιο μέσο όρο.

Η πρόοδος στους τομείς της υγείας και της εκπαίδευσης στην Τουρκία από το 1820 και εξής ακολουθεί, αλλά δεν ταυτίζεται με την εξέλιξη του κατά κεφαλήν ΑΕΠ για την ίδια περίοδο. Η όποια πρόοδος στην υγεία και την εκπαίδευση υπήρξε περιορισμένη κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, αλλά οι εξελίξεις στους τομείς αυτούς επιταχύνθηκαν μετά τον Α΄ Παγκόσμιο και ιδιαίτερα μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στα εδάφη της σημερινής Τουρκίας το προσδόκιμο ζωής κατά τη γέννηση αυξήθηκε από τα 26-27 χρόνια το 1820 στα 44 χρόνια το 1950. Αν και τα μεγέθη αυτά ήταν λίγο υψηλότερα από τα αντίστοιχα του αναπτυσσόμενου κόσμου, η απόσταση ανάμεσα στην Τουρκία και τις αναπτυγμένες χώρες διευρύνθηκε σημαντικά κατά τον 19ο αιώνα και συνέχισε να διευρύνεται μέχρι και το 1950. Ταυτόχρονα με τους υψηλότερους ρυθμούς μεγέθυνσης, το προσδόκιμο ζωής κατά τη γέννηση άρχισε να αυξάνεται ραγδαία μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, κατά ένα σχεδόν έτος κάθε δύο χρόνια ή συνολικά κατά 30 έτη για την περίοδο 1950-2015. Ως αποτέλεσμα, η διαφορά στο προσδόκιμο ζωής κατά τη γέννηση ανάμεσα στις αναπτυγμένες χώρες από τη μια και την Τουρκία και τις αναπτυσσόμενες χώρες από την άλλη μειώθηκε σημαντικά μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Η εμπειρία της Τουρκίας στον τομέα της εκπαίδευσης παρουσιάζει μια αντίστοιχη φάση αργής προόδου κατά τον 19ο αιώνα και μια ραγδαία βελτίωση κατά τον 20ό, ειδικά μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Παρά τις απόπειρες για εκπαιδευτική μεταρρύθμιση κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, τα νέα σχολεία και εκπαιδευτικά προγράμματα δεν έφτασαν στις αγροτικές περιοχές, όπου ζούσε η πλειονότητα του πληθυσμού. Αιτία ήταν οι περιορισμένοι πόροι αλλά και η σχετική κα-

χυποψία του μουσουλμανικού πληθυσμού. Οι δείκτες αλφαριθμητισμού στον πληθυσμό των ενηλίκων αυξήθηκαν με αργούς ρυθμούς κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, μόλις και φτάνοντας το 10% στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η μείωση του αναλφαριθμητισμού επιταχύνθηκε την περίοδο του Μεσοπολέμου, αλλά οι σχετικές πρωτοβουλίες περιορίστηκαν στα αστικά κέντρα και δεν έφτασαν μέχρι τις αγροτικές περιοχές, όπου ζούσε και η πλειονότητα του πληθυσμού. Το ποσοστό αλφαριθμητισμού ήταν 33% το 1950, φτάνοντας το 68% το 1980 και το 95% το 2015. Η πρόοδος ήταν συγκριτικά μικρότερη στον γυναικείο πληθυσμό.

Καθώς οι περισσότερες αναπτυσσόμενες χώρες δε διαθέτουν μετρήσεις για τα επίπεδα αλφαριθμητισμού τον 19ο αιώνα, πρέπει να χρησιμοποιήσουμε έναν άλλο σχετικό δείκτη για να συγκρίνουμε την Τουρκία με τον υπόλοιπο κόσμο. Ο μέσος όρος διάρκειας φοίτησης για τους ενήλικες άνω των 15 ετών παρέμεινε κάτω από το 1 έτος καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα και το 1950 μόλις και έφτασε το 1,5 έτος. Από τότε έχει αυξηθεί σημαντικά, ξεπερνώντας τα 7 έτη. Βάσει συγκρίσιμων στοιχείων από άλλες περιοχές του κόσμου, συμπεραίνουμε ότι τους τελευταίους δύο αιώνες οι επιδόσεις της Τουρκίας στην εκπαίδευση κινήθηκαν κάτω από τον παγκόσμιο μέσο όρο, από τον μέσο όρο των αναπτυσσόμενων χωρών, καθώς και από χώρες με παρόμοιους ρυθμούς ανάπτυξης και πληθυσμιακά μεγέθη. Μια αιτία για αυτήν την αναντιστοιχία είναι οι μεγάλες και επίμονες έμφυλες ανισότητες. Οι χαμηλές επιδόσεις της Τουρκίας στους τομείς της υγείας και της εκπαίδευσης σχετίζονται επίσης με τις μεγάλες περιφερειακές ανισότητες: στα νοτιοανατολικά της χώρας, όπου ζει η πλειοψηφία του κουρδικού πληθυσμού, το κατά κεφαλήν εισόδημα παρέμεινε σταθερά χαμηλότερο από τον εθνικό μέσο όρο και η πρόσβαση στην υγεία και την εκπαίδευση υπήρξαν πάντα περιορισμένες.

Άμεσες αιτίες και βαθύτεροι παράγοντες

Για μεγάλο χρονικό διάστημα οι οικονομολόγοι εστίαζαν στις άμεσες αιτίες της οικονομικής μεγέθυνσης, συγκεκριμένα στην αύξηση της παραγωγικότητας μέσα από επενδύσεις στο πάγιο και το ανθρώπινο κεφάλαιο, και μέσα από καινοτομίες στην τεχνολογία και την παραγωγικότητα. Τις τελευταίες δεκαετίες, όμως, η έμφαση έχει περάσει από τις άμεσες αιτίες στους βαθύτερους παράγοντες. Αυτοί μπορεί να αναφέρονται

στις εκφάνσεις εκείνες του κοινωνικού, πολιτικού και οικονομικού περιβάλλοντος που υποστηρίζουν και ευνοούν τις επενδύσεις αυτές και καθορίζουν πόσο αποτελεσματικές θα είναι. Η αναζήτηση των βαθύτερων παραγόντων ξεκίνησε από τη βαθμιαία συνειδητοποίηση ότι ο ρυθμός αύξησης των επενδύσεων και της παραγωγικότητας δεν αποτελεί εξωγενή μεταβλητή, παρά καθορίζεται από μια σειρά παραγόντων, οικονομικών και μη.

Τα τελευταία χρόνια πολλαπλασιάζονται οι ενδείξεις ότι οι διαφορές στο κατά κεφαλήν εισόδημα εξηγούνται ως έναν βαθμό από παράγοντες της μακράς διάρκειας (ανάπτυξη των πλουτοπαραγωγικών πόρων, γεωγραφικοί παράγοντες, πολιτισμός, εκπαίδευση, θεσμοί) που αλληλοεπηρεάζονται, ώστε τελικά, ως αποτέλεσμα μιας αλυσίδας από βαθιές ιστορικές διεργασίες, να καθορίζουν την οικονομική μεγέθυνση. Για τον ίδιο λόγο, είναι πολύ δύσκολο να διαχωρίσουμε τους παράγοντες αυτούς και να αναλύσουμε την επίδραση του καθενός ξεχωριστά.

Τις τελευταίες δεκαετίες, συναντάμε στη σχετική βιβλιογραφία, που βρίσκεται ακόμα υπό διαμόρφωση, το επιχείρημα ότι οι θεσμοί, που ορίζονται εδώ ως οι γραπτοί και άγραφοι νόμοι μιας κοινωνίας, καθώς και η λειτουργία τους έχουν κομβικό ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, οι περίπλοκες και εξελιγμένες δομές και καινοτομίες που επιτρέπουν αυξήσεις στην παραγωγικότητα είναι δυνατές μόνο αν έχουν τη στήριξη του θεσμικού και νομικού πλαισίου μιας κοινωνίας. Η θέσπιση και εφαρμογή νόμων που στηρίζουν την παραγωγή και τις επενδύσεις, η ισονομία, το άνοιγμα της οικονομικής δραστηριότητας σε ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού ευνοούν την εμφάνιση ενός πνεύματος συνεργασίας που επιτρέπει σε εκπροσώπους διαφορετικών κοινωνικών ομάδων να αναπτύξουν τις ικανότητές τους και να προσφέρουν στην παραγωγική διαδικασία.

Αν και η συστηματική τους μελέτη βρίσκεται στα πρώτα της στάδια, οι θεσμοί μοιάζουν σημαντικότεροι από τον ρυθμό συσσώρευσης του πάγιου και ανθρώπινου κεφαλαίου ή τις υπηρεσίες έρευνας και ανάπτυξης για τη διαμόρφωση της οικονομικής ανάπτυξης και τη διαφοροποίηση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ στη μακρά διάρκεια. Σύμφωνα με πρόσφατες έρευνες, χώρες με καλύτερο θεσμικό πλαίσιο όχι μόνο καταγράφουν υψηλότερους ρυθμούς συσσώρευσης πάγιου και ανθρώπινου κεφαλαίου, αλλά το κεφαλαιακό αυτό απόθεμα αξιοποιείται καλύτερα, η παραγωγικότητα είναι δηλαδή υψηλότερη. Με άλλα λόγια, η ποιότητα λειτουργ-

γίας των θεσμών θεωρείται μία από τις βασικές αιτίες για τις όποιες διαφορές στο ανθρώπινο κεφαλαίο και τη συνολική παραγωγικότητα των συντελεστών παραγωγής.

Η μελέτη των θεσμών αφορά στους γραπτούς και τυπικούς κανόνες ή νόμους που επιβάλλονται από τα κράτη και ευνοούν τις οικονομικές συναλλαγές. Οι θεσμοί εγγυώνται την ισχύ των συμβολαίων, προστατεύουν τα περιουσιακά δικαιώματα των συμβαλλομένων μερών και εξασφαλίζουν ότι οι συμβατικές υποχρεώσεις θα τηρηθούν. Δεν προέρχονται όμως όλοι οι τυπικοί θεσμοί από την κρατική μήτρα. Η οικογένεια, οι συγγενικοί και εθνοτικοί δεσμοί, τα θρησκευτικά δίκτυα, η πατρωνία, οι επιχειρηματικές συμμαχίες και οι συνεταιρισμοί, οι συντεχνίες και τα ευαγή ιδρύματα αποτελούν παραδείγματα άτυπων διακανονισμών. Ξεκίνησαν από τα κάτω ως πρωτοβουλίες μικρής κλίμακας με στόχο τη ρύθμιση της οικονομικής ζωής, τη μείωση της αβεβαιότητας και την ανάπτυξη του πνεύματος συνεργασίας ανάμεσα σε διαφορετικές ομάδες και άτομα. Με τον καιρό, πολλοί από αυτούς τους άτυπους θεσμούς βρέθηκαν κάτω από την προστασία του κράτους. Η σχετική βιβλιογραφία εστιάζει στη σημασία των πολιτικών θεσμών. Η διασπορά της πολιτικής δύναμης και των συμφερόντων και η δημιουργία συμμαχιών και συνασπισμών ανάμεσα στα μέλη των εκάστοτε ελίτ επηρεάζουν την πορεία των θεσμών στην πολιτική και την οικονομία.

Θεσμοί δεν είναι μόνο οι τυπικοί κανόνες την εφαρμογή των οποίων εγγυάται το κράτος. Υπάρχουν πολλοί άτυποι θεσμοί, που την εφαρμογή των κανόνων τους εγγυώνται είτε οι ίδιοι είτε άλλοι μη κρατικοί φορείς. Τέτοιοι ιδιωτικοί διακανονισμοί συνήθως διαμορφώνονται από τα κάτω στο εσωτερικό διάφορων κοινοτήτων και στηρίζονται σε κοινωνικά δίκτυα. Τις περισσότερες φορές δε λειτουργούν ανεξάρτητα, αλλά συνεργάζονται με ένα ολόκληρο πλέγμα από άτυπους και τυπικούς θεσμούς. Εξάλλου, η σωστή λειτουργία των τυπικών διακανονισμών συχνά προϋποθέτει την ύπαρξη άτυπων θεσμών. Αν θέλουμε να κατανοήσουμε τον ρόλο των θεσμών, χρειάζεται να δούμε πώς αλληλεπιδρούν οι τυπικοί και οι άτυποι θεσμοί και πώς δημιουργούνται οι συνθήκες για θεσμικές ισορροπίες που ευνοούν ή εμποδίζουν την ανάπτυξη. Μακροπρόθεσμα, οι οικονομικές συναλλαγές, οι συνεταιρισμοί και οι συνεργασίες ανάμεσα σε ευρύτερες ομάδες και πιο σύνθετους οργανισμούς προϋποθέτουν την υποκατάσταση κάποιων (αλλά όχι απαραίτητα όλων) των άτυπων θεσμών από ένα θεσμικό πλαίσιο πιο οικουμενικό και επίσημο.

Σε κάθε κοινωνία υπάρχουν εξωγενείς παράγοντες που συμβάλλουν στη διαμόρφωση των θεσμών. Οι αποικίες και πρώην αποικίες, όπου το θεσμικό πλαίσιο διαμορφώθηκε από την αποικιακή διοίκηση, αποτελούν ένα πρόσφατο σχετικό παράδειγμα. Τους τελευταίους δύο αιώνες εξίσου σημαντική υπήρξε η επίδραση διεθνών οικονομικών κανόνων, όπως η ελευθερία του εμπορίου, ο χρυσός κανόνας και (μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο) το σύστημα του Μπρέττον Γουντς. Πιο πρόσφατα, οι αρχές της Συναίνεσης της Ουάσινγκτον (ο προσανατολισμός προς τις αγορές, η φιλελευθεροποίηση του εμπορίου και οι ιδιωτικοποιήσεις), την εφαρμογή των οποίων επιτηρούν οι κυρίαρχες παγκόσμιες δυνάμεις και οι διεθνείς οργανισμοί, επηρέασαν σημαντικά τους τυπικούς οικονομικούς θεσμούς των επιμέρους χωρών και τις πολιτικές τους.

Η σχετική έρευνα έχει καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η συμβολή του κράτους στην οικονομική ανάπτυξη δεν περιορίζεται στην ασφάλεια από εσωτερικούς και εξωτερικούς κινδύνους, στην προστασία των περιουσιακών δικαιωμάτων και στην εγγύηση της τήρησης των συμβολαίων. Το κράτος παίζει επίσης σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των θεσμών, εγγυάται την ισχύ τους και καθοδηγεί τη διαχρονική ανάπτυξη και εξέλιξή τους. Στο παρελθόν, η διαμόρφωση του κράτους και των πολιτικών του καθορίζονταν από τη σχέση του με τις αντιμαχόμενες ελίτ. Η κρατική συγκρότηση και η πολιτική ζωή πάντα προϋπέθετε μια κάποια συνεννόηση αν όχι συναίνεση ανάμεσα στις ελίτ και την αξιοποίηση της ισχύος και των δυνατοτήτων τους. Κάθε φορά που τα οφέλη από έναν υπάρχοντα ή νέο θεσμό κατανέμονταν με τρόπο αναντίστοιχο με τον συσχετισμό των δυνάμεων στην κοινωνία, τότε η κάθε ελίτ κινητοποιούνταν και διαπραγματευόταν ώστε να πειστούν οι υπόλοιπες ελίτ και το κράτος και οι τυπικοί και άτυποι θεσμοί να επιστρέψουν στην παλιά τους ισορροπία. Με άλλα λόγια, η ποιότητα των τυπικών θεσμών και η εφαρμογή του κράτους δικαίου συχνά εξαρτιόταν από τις σχέσεις και το επίπεδο συνεννόησης ανάμεσα στις διαφορές ομάδες της ελίτ και το κράτος.

Από το παράδειγμα της Βρετανίας και των πρώτων βιομηχανικών κρατών της Ευρώπης συμπεραίνουμε ότι τα κράτη έπαιξαν κομβικό ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη τόσο κατά την πρώιμη νεωτερικότητα όσο και κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα: όχι μόνο εξασφάλιζαν την ασφάλεια και την ισχύ των νόμων και των συμβολαίων, αλλά υποστήριζαν τις αγορές και το διαμετακομιστικό εμπόριο και στις περισσότερες περιπτώσεις προστάτευαν την εγχώρια παραγωγή από τον εξωτερικό αντα-

γωνισμό. Τα κράτη που σήμερα αποτελούν τον αναπτυσσόμενο κόσμο είχαν περιορισμένες δυνατότητες κατά τον 19ο αιώνα και έπαιξαν μικρό ρόλο στην ανάπτυξη των οικονομιών τους. Από τη δεκαετία του 1930 και εξής και ειδικά κατά τη μεταπολεμική περίοδο, ο κρατικός παρεμβατισμός στην οικονομία έγινε ιδιαίτερα δημοφιλής και συνέβαλε στην εκβιομηχάνιση κάποιων αναπτυσσόμενων χωρών, ειδικά στην ανατολική Ασία. Αυτά τα παραδείγματα δε σημαίνουν ωστόσο ότι η παρέμβαση του κράτους έχει πάντα ευεργετικά αποτελέσματα για την οικονομία και την εκβιομηχάνιση. Όπως φαίνεται από τις χώρες που προσπάθησαν να εκβιομηχανιστούν μιμούμενες το μοντέλο της ανατολικής Ασίας, ακόμα και αν υιοθετηθούν οι ίδιοι τυπικοί θεσμοί και οικονομικές πολιτικές, το αποτέλεσμα μπορεί να είναι πολύ διαφορετικό. Οι νέοι θεσμοί αλληλεπιδρούν πάντα με τους υπάρχοντες καθώς και με τις παρούσες κοινωνικές δομές και τον συσχετισμό των πολιτικών δυνάμεων.

Η πρόσφατη σχετική βιβλιογραφία προσφέρει το θεωρητικό πλαίσιο και τα εμπειρικά παραδείγματα για τη συμβολή των θεσμών στη μακροπρόθεσμη οικονομική ανάπτυξη, παρουσιάζει όμως και σημαντικές αδυναμίες. Καταρχάς, δεν είναι ακόμα σαφής ο τρόπος με τον οποίο διαμορφώνονται οι θεσμοί και οι λόγοι για τους οποίους διαφέρουν από χώρα σε χώρα. Οι μελετητές δεν έχουν ακόμα εξετάσει διεξοδικά τους μηχανισμούς μέσα από τους οποίους οι θεσμοί παράγουν συγκεκριμένα οικονομικά και πολιτικά αποτελέσματα. Αντίστοιχα, η πρόσφατη βιβλιογραφία δεν έχει εξετάσει επαρκώς τη μακροπρόθεσμη εξέλιξη των θεσμών. Εδώ πρέπει να δοθεί μεγαλύτερη βαρύτητα στην αυτενέργεια συγκεκριμένων ομάδων και στη συμβολή τους στην εξέλιξη των θεσμών. Με άλλα λόγια, ενώ οι ενδείξεις για τη σημασία των θεσμών πολλαπλασιάζονται, χρειαζόμαστε περισσότερες πληροφορίες για τη διαμόρφωσή τους, τη λειτουργία τους, την ανθεκτικότητά τους και τον τρόπο με τον οποίο εξελίσσονται.

Σε γενικές γραμμές, η σύγχρονη έρευνα εστιάζει στην εξάρτηση των οικονομικών συμπεριφορών και αποτελεσμάτων από το θεσμικό πλαίσιο στο οποίο συντελούνται. Επιπλέον, η σχέση ανάμεσα στους θεσμούς από τη μία και την οικονομική αλλαγή, την τεχνολογία, την πολιτική ζωή, τη δομή της κοινωνίας, τον συσχετισμό των δυνάμεων, τις πεποιθήσεις, την ιδεολογία και τις προσδοκίες των πολιτών από την άλλη είναι αμφίδρομη. Οι θεσμοί επηρεάζουν τους υπόλοιπους παράγοντες, αλλά και επηρεάζονται από αυτούς. Αντίστοιχα, οι θεσμοί διαμορφώνουν τις συμπεριφο-

ρές των υπόλοιπων παραγόντων καθώς και τις μεταξύ τους σχέσεις με τον ίδιο τρόπο που εκείνοι διαμορφώνουν τους θεσμούς. Οι θεσμοί λοιπόν διαμορφώνουν συμπεριφορές αλλά δεν είναι οι μοναδικοί καθοριστικοί παράγοντες. Θα ήταν ευκολότερο να απομονώσουμε την επίδραση των θεσμών στην οικονομική ανάπτυξη, αν θεωρούσαμε ότι εξελίσσονται ανεξάρτητα από την πορεία της. Αντίθετα, η κατάσταση περιπλέκεται, αν δεχτούμε ότι και οι ίδιοι μπορεί να επηρεάζονται από άλλους παράγοντες. Αν οι θεσμοί είναι ενδογενείς και επηρεάζονται και εκείνοι από την οικονομική αλλαγή και τους υπόλοιπους παράγοντες που αναφέραμε, τότε η ανάλυση του ρόλου τους γίνεται πιο περίπλοκη και η αντίληψη που αποδίδει την οικονομική ανάπτυξη στους θεσμούς αποδυναμώνεται. Παρ' όλα αυτά, μπορεί κάποιος να αποδεχτεί ότι οι θεσμοί επηρεάζονται από άλλους παράγοντες χωρίς να αρνείται τη σημασία τους για την οικονομική ανάπτυξη ή να τους αποδίδει περιορισμένο μόνο ρόλο.

Οι επιδόσεις της Τουρκίας στους τομείς της οικονομικής μεγέθυνσης και της ανθρώπινης ανάπτυξης κυμαίνονται κοντά στον παγκόσμιο μέσο όρο και τον μέσο όρο των αναπτυσσόμενων κρατών. Στη συνέχεια του βιβλίου θα προσπαθήσω να εξηγήσω γιατί αυτές οι επιδόσεις δεν μπορούν να εξηγηθούν μόνο από τους άμεσους καθοριστικούς παράγοντες, όπως είναι οι ρυθμοί επενδύσεων στο πάγιο και το ανθρώπινο κεφάλαιο ή η αύξηση της παραγωγικότητας. Για να ερμηνεύσουμε καλύτερα τα διαθέσιμα δεδομένα, πρέπει να αναλύσουμε τους βαθύτερους παράγοντες και ιδιαίτερα το θεσμικό πλαίσιο στην Τουρκία, μαζί με τις πολιτικές που εφαρμόστηκαν και την εξέλιξή τους. Κατά τη γνώμη μου, ενώ οι θεσμοί δεν ήταν ο μόνος αποφασιστικός παράγοντας, η μελέτη του ρόλου τους είναι κομβικής σημασίας για την αξιολόγηση της οικονομικής μεγέθυνσης και της ανθρώπινης ανάπτυξης στην Τουρκία τους δύο τελευταίους αιώνες. Στη σύνοψη που ακολουθεί θα προσπαθήσω να αναδείξω αυτή τη διάκριση σχετικά με τα αίτια της οικονομικής μεγέθυνσης στην Τουρκία.

Άμεσοι παράγοντες της ανάπτυξης στην Τουρκία από το 1820 και μετά

Η βασική γενεσιουργός αιτία για το χάσμα ανάμεσα στη Δυτική Ευρώπη και τον υπόλοιπο κόσμο και τη διεύρυνσή του κατά το 19ο αιώνα ήταν οι πολύ διαφορετικοί ρυθμοί στην υιοθέτηση των νέων τεχνολογιών. Η

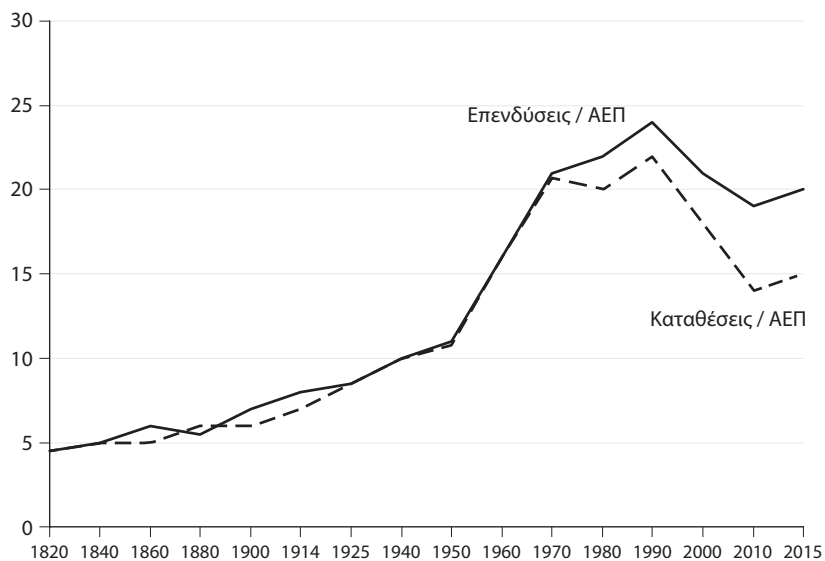
ατμοκίνηση και οι υπόλοιπες τεχνολογίες της Βιομηχανικής Επανάστασης εφαρμόστηκαν πρώτα στη Δυτική Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική. Καθώς οι επενδύσεις στις τεχνολογίες αυτές αυξάνονταν, παρουσιάστηκε ραγδαία αύξηση της παραγωγικότητας στη μεταποίηση, τις μεταφορές και, σε μικρότερο βαθμό, τη γεωργία. Αντίθετα, στην Τουρκία και στο μεγαλύτερο μέρος του αναπτυσσόμενου κόσμου η εκβιομηχάνιση κατά τον 19ο αιώνα παρέμεινε περιορισμένη. Η χρήση της ατμοκίνησης και των υπόλοιπων τεχνολογιών διαδόθηκε αργά και η εφαρμογή τους περιορίστηκε σε μεγάλο βαθμό στις μεταφορές.

Ο πληθυσμός στα εδάφη της σύγχρονης Τουρκίας αυξήθηκε από 10 εκατομμύρια το 1820 σε 17 εκατομμύρια το 1914. Η αύξηση αυτή μπορεί περίπου κατά το ήμισυ να αποδοθεί στη μετανάστευση. Η αργή αύξηση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ κατά την ίδια περίοδο έγινε σε μεγάλο βαθμό δυνατή χάρη στην αύξηση της αγροτικής παραγωγής για την εγχώρια και τη διεθνή αγορά, τον εκσυγχρονισμό των θαλάσσιων μεταφορών και την κατασκευή σιδηροδρομικών γραμμών. Οι εξελίξεις αυτές επέτρεψαν στα αγροτικά νοικοκυριά να εξειδικεύσουν την παραγωγή τους, αυξάνοντας τον χρόνο εργασίας τους και καλλιεργώντας εμπορικά προϊόντα που διοχέτευαν στη συνέχεια στις αγορές. Παρ' όλα αυτά, ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός της αγροτικής παραγωγής προχώρησε αργά. Η εκμηχάνιση της παραγωγής περιορίστηκε σε μικρούς θύλακες προσανατολισμένους προς το εξαγωγικό εμπόριο. Στο μεγαλύτερο μέρος του 19ου αιώνα, οι συνολικές επενδύσεις δεν ξεπερνούσαν το 5-6% του ΑΕΠ, φτάνοντας το 8% στις δεκαετίες πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Μέχρι και 1/3 των επενδύσεων σε πάγιο κεφάλαιο μετά το 1880 αφορούσαν στην κατασκευή σιδηροδρόμων, έργων υποδομής που εξυπηρετούσαν το εξαγωγικό εμπόριο, και αστικών δικτύων κοινής ωφέλειας από ευρωπαϊκές εταιρείες. Μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι χαμηλοί ρυθμοί επενδύσεων, η αργή διασπορά των νέων τεχνολογιών και η εξίσου αργή αύξηση της παραγωγικότητας στη γεωργία και, σε μικρότερο βαθμό, στο εμπόριο αποτελούσαν τις κυριότερες άμεσες αιτίες για τους χαμηλούς αλλά θετικών ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης. Η μικρή αλλά σταθερή αύξηση στις δημόσιες δαπάνες και η αργή διασπορά των νέων τεχνολογιών εξηγούν και την αργή πρόοδο στους τομείς της υγείας και της εκπαίδευσης (γράφημα 1.3).

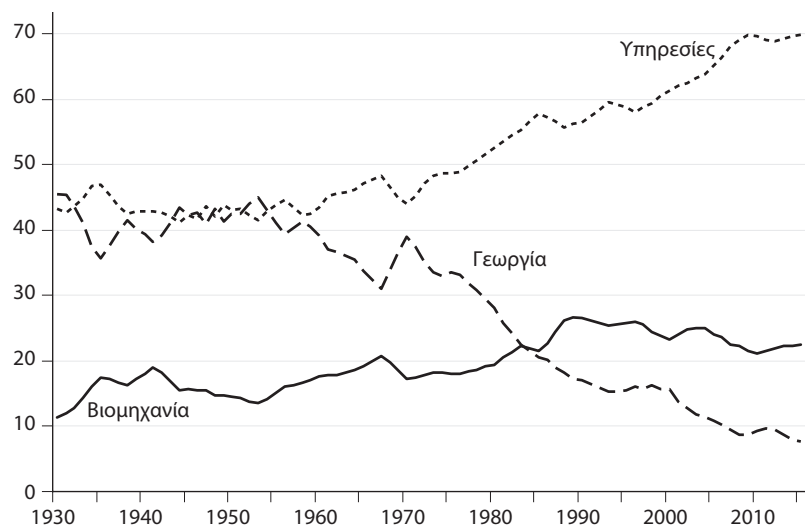
Η Τουρκία είδε τον πληθυσμό της να μειώνεται κατά 20% στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και στα χρόνια που ακολούθησαν. Η

μεγάλη μείωση των ελληνικών και αρμένικων πληθυσμών, αλλά και οι απώλειες ανάμεσα στους μουσουλμάνους, είχαν μακροπρόθεσμες οικονομικές αλλά και πολιτικές και κοινωνικές συνέπειες. Το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου σηματοδότησε και το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την ανάδυση νέων εθνικών κρατών στην περιοχή. Η Τουρκία εξασφάλισε το δικαίωμα να καθορίζει μόνη της τη δασμολογική πολιτική της το 1929. Ως απάντηση στη Μεγάλη Κρίση και την κατακόρυφη πτώση στις τιμές των αγροτικών προϊόντων, παρατηρούμε μια ριζική στροφή στην οικονομική στρατηγική της χώρας. Η εκβιομηχάνιση έγινε αποδεκτή ως ο νέος κινητήριος μοχλός της οικονομίας και η λήψη προστατευτικών μέτρων για την ενίσχυσή της θεωρήθηκε απαραίτητη. Τη δεκαετία του 1930, οι επενδύσεις στη μεταποίηση και γενικά στην αστική οικονομία, στηριζόμενες σχεδόν αποκλειστικά στην εγχώρια αποταμίευση, κινούνταν κατά μέσο όρο στο 10% του ΑΕΠ (γράφημα 1.3). Οι νέες τεχνολογίες άρχισαν να διαχέονται στην αστική οικονομία. Ο αγροτικός κλάδος, αντίθετα, ο οποίος απασχολούσε ακόμα το 80% του πληθυσμού, έγινε περισσότερο εσωστρεφής και παρέμεινε στεγανός μέχρι και το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Ο πληθυσμός της Τουρκίας αυξήθηκε από 21 εκατομμύρια το 1950 σε 44 εκατομμύρια το 1980 και 79 εκατομμύρια το 2015. Η αστικοποίηση προχώρησε αργά κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα και η μετακίνηση του εργατικού δυναμικού από την αγροτική στην αστική οικονομία επιταχύνθηκε μόνο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι κάτοικοι της υπαίθρου άρχισαν σταδιακά να μεταναστεύουν στα αστικά κέντρα και να αναζητούν εργασία στους τομείς της μεταποίησης και των υπηρεσιών, που ήταν περισσότερο εξελιγμένοι τεχνολογικά. Έτσι η αύξηση στη μέση παραγωγικότητα της εργασίας άρχισε να επιταχύνεται. Σύμφωνα με εκτιμήσεις, περισσότερο από το 1/3 της αύξησης στην παραγωγικότητα της εργασίας και στο κατά κεφαλήν εισόδημα στην Τουρκία από το 1950 και μετά οφείλεται στη μετακίνηση του αγροτικού δυναμικού από τον χαμηλής παραγωγικότητας αγροτικό κλάδο προς την αστική οικονομία. Το μερίδιο της γεωργίας στη συνολική απασχόληση μειώθηκε από 75-80% το 1950 σε 50% το 1980 και έπεσε κάτω από 20% το 2015. Αντίθετα, το αντίστοιχο μερίδιο της αστικής οικονομίας αυξήθηκε από 20-25% το 1950 σε περισσότερο από 80% το 2015. Το μερίδιο της αστικής οικονομίας στο ΑΕΠ αυξήθηκε επίσης από 58% το 1950 σε 75% το 1980 και 92% το 2015. Την περίοδο 1950-1980, ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεγέθυνσης στη

ΓΡΑΦΗΜΑ 1.3: Ρυθμοί αποταμίευσης και επενδύσεων στην Τουρκία, 1820-2015 (ως ποσοστό του ΑΕΠ). Πηγές: Εκτιμήσεις του συγγραφέα μέχρι το 1913, και επίσημα στοιχεία από την Τουρκική Στατιστική Υπηρεσία (2014) και το Τουρκικό Υπουργείο Ανάπτυξης (2017) για την περίοδο μετά το 1923.

ΓΡΑΦΗΜΑ 1.4: Μεταβολές στο μερίδιο των παραγωγικών κλάδων, 1930-2015 (τριετείς κυλιόμενοι μέσοι όροι ως ποσοστά του ΑΕΠ). Πηγή: Μετρήσεις του εθνικού εισοδήματος από την Τουρκική Στατιστική Υπηρεσία (2014).

μεταποίηση κυμάνθηκε στο 8% και το μερίδιο της μεταποίησης στη συνολική απασχόληση αυξήθηκε σταθερά. Παρ' όλα αυτά, μετά το 1980 οι ετήσιοι ρυθμοί μεγέθυνσης στη μεταποίηση έπεσαν στο 5% και το μερίδιό της στην απασχόληση παρέμεινε στάσιμο, σε αντίθεση με τον τομέα των υπηρεσιών, το μερίδιο του οποίου τόσο στη συνολική απασχόληση όσο και στο ΑΕΠ συνέχισε να αυξάνεται (γράφημα 1.4).

Τα υψηλότερα εισοδήματα επέτρεψαν υψηλότερους ρυθμούς αποταμίευσης και επενδύσεων στις πλέον παραγωγικές τεχνολογίες. Ο ρυθμός των επενδύσεων αυξήθηκε από 11% στις αρχές της δεκαετίας του 1950 σε 22% τη δεκαετία του 1970 (γράφημα 1.3). Το μεγαλύτερο μέρος από αυτές τις επενδύσεις χρηματοδοτήθηκαν από την εγχώρια αποταμίευση. Σε αντίθεση με την περίοδο πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι άμεσες ξένες επενδύσεις παρέμειναν περιορισμένες τόσο κατά τον Μεσοπόλεμο όσο και στις δεκαετίες μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Πιο πρόσφατα, στην περίοδο μετά το 1980, ο αθροιστικός ρυθμός ανάπτυξης δεν αυξήθηκε περισσότερο και σταθεροποιήθηκε στο 21% του ΑΕΠ. Καθώς ο ρυθμός αποταμίευσης άρχισε να μειώνεται μετά το 1998, όλο και μεγαλύτερο μέρος των επενδύσεων χρηματοδοτούνταν από άμεσες ξένες επενδύσεις, κατά βάση βραχυπρόθεσμού ή μεσοπρόθεσμου χαρακτήρα. Το αυξανόμενο έλλειμμα στο εμπορικό ισοζύγιο και οι διακεκομμένοι κύκλοι κεφαλαιακής επέκτασης και συστολής (stop-go cycles), που προκάλεσε η εξάρτηση από τις ξένες επενδύσεις, αποτέλεσαν παράγοντα οικονομικής αστάθειας. Ενώ οι ρυθμοί ανάπτυξης παρουσίαζαν μεσοπρόθεσμα διακυμάνσεις εξαιτίας των εσωτερικών πολιτικών εξελίξεων και της επίδρασής τους στη μακροοικονομική σταθερότητα, ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του κατά κεφαλήν ΑΕΠ τόσο για την περίοδο 1950-1980 όσο και την περίοδο 1980-2015 υπολογίζεται περίπου στο 3%.

Μια δεύτερη πιθανή εξήγηση για την αύξηση της παραγωγικότητας τόσο στον αγροτικό κλάδο όσο και στην αστική οικονομία είναι η αποτελεσματικότερη διαχείριση των διαθέσιμων πόρων, η αύξηση δηλαδή της συνολικής παραγωγικότητας των συντελεστών παραγωγής. Ωστόσο, όπως και στις περισσότερες αναπτυσσόμενες χώρες την ίδια περίοδο, η αύξηση της συνολικής παραγωγικότητας των συντελεστών παραγωγής στην Τουρκία από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά παρέμεινε περιορισμένη και κυμάνθηκε στο 1% το χρόνο. Επιπλέον, όπως αναφέραμε και προηγουμένως, μέρος αυτής της αύξησης πρέπει να αποδοθεί στη μετακίνηση εργατικού δυναμικού από την αγροτική στην αστική οικονομία.

Με άλλα λόγια, η αποτελεσματικότερη χρήση των εισροών εξηγεί μικρό μόνο μέρος της συνολικής αύξησης του ΑΕΠ. Το υπόλοιπο πρέπει αναζητηθεί στη μεγαλύτερη συσσώρευση εισροών, κυρίως πάγιου και σε μικρότερο βαθμό ανθρώπινου κεφαλαίου. Στην πραγματικότητα, ενώ ο ρυθμός δημιουργίας πάγιου κεφαλαίου στην Τουρκία κατά τη μεταπολεμική περίοδο κινήθηκε στα ίδια επίπεδα με χώρες με συγκρίσιμο κατά κεφαλήν ΑΕΠ, η χώρα έμεινε πίσω σε ό,τι αφορά το ανθρώπινο κεφάλαιο. Ακόμα χειρότερες είναι οι επιδόσεις στην εκπαίδευση και τις δεξιότητες των γυναικών, του αγροτικού πληθυσμού και των Κούρδων.

Μιλώντας λοιπόν γενικά, και με την εξαίρεση μιας σύντομης περιόδου τη δεκαετία του 1930, ο ρυθμός επενδύσεων παρέμεινε χαμηλός και το κατά κεφαλήν ΑΕΠ την περίοδο 1820-1950 αυξήθηκε κατά μέσο όρο λιγότερο από 1% τον χρόνο. Από το 1950 και μετά, ο ρυθμός επενδύσεων αυξήθηκε και ο μέσος ετήσιος ρυθμός της αύξησης του κατά κεφαλήν ΑΕΠ ξεπέρασε το 3%. Οι υψηλότεροι ρυθμοί ανάπτυξης μετά το 1950 σχετίζονται επίσης και με τη μετακίνηση πόρων και εργατικού δυναμικού από τη γεωργία στη μεταποίηση και τις υπηρεσίες. Οι σχετικοί μέσοι όροι της Τουρκίας προσεγγίζουν στη μακρά διάρκεια τους μέσους όρους των αναπτυσσόμενων κρατών και τους παγκόσμιους μέσους όρους. Οι άμεσοι αυτοί παράγοντες ρίχνουν φως στην αύξηση της παραγωγικότητας και τη μορφή που πήρε η οικονομική ανάπτυξη στην Τουρκία τόσο σε απόλυτους όσο και σχετικούς όρους. Δεν εξηγούν, όμως, το χαμηλό επίπεδο επενδύσεων στο πάγιο και το ανθρώπινο κεφάλαιο, την καθυστέρηση στη διάχυση των νέων τεχνολογιών, ούτε και τους χαμηλούς ρυθμούς αύξησης της συνολικής παραγωγικότητας των συντελεστών παραγωγής την περίοδο μετά το 1950. Μόνο η μελέτη των βαθύτερων αιτιών μπορεί να δώσει απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά.

Βαθύτερα αίτια στην περίπτωση της Τουρκίας από το 1820 και μετά

Αν και η μελέτη των θεσμών και της μακροπρόθεσμης επίδρασής τους στην οικονομική ανάπτυξη της Τουρκίας βρίσκεται ακόμα σε πρώιμο στάδιο, υπάρχει άφθονο σχετικό εμπειρικό υλικό. Η έρευνά μας δείχνει τον τρόπο που οι νέοι θεσμοί διευκόλυναν μέχρι ένα σημείο την οικονομική μεγέθυνση σε καθεμία από τις επιμέρους περιόδους των δύο τελευταίων αιώνων, την ίδια στιγμή που έθεταν προσκόμματα στην περαιτέρω

μεγέθυνση και ανάπτυξη. Για να κατανοήσει κανείς τη συμβολή των θεσμών στην οικονομική ανάπτυξη της Τουρκίας, πρέπει να διερευνήσει τις σχέσεις αλληλεπίδρασης που αναπτύχθηκαν ανάμεσα στους τυπικούς και τους άτυπους θεσμούς και την πίεση προς το θεσμικό πλαίσιο για να διευκολύνει ή να παρεμποδίσει την ανάπτυξη. Χρειάζεται επίσης να γίνει κατανοητή η επίδραση των τυπικών και άτυπων θεσμών στην οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική δομή. Οι περισσότερες από τις θεσμικές εξελίξεις των τελευταίων δύο αιώνων στην Τουρκία, ειδικά κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο, ξεκίνησαν με πρωτοβουλίες από τα πάνω, παρά την όποια στήριξη μπορεί να δέχτηκαν από τα λαϊκά στρώματα και τις ελίτ. Πριν από τον 19ο αιώνα, τα ανώτερα οικονομικά στρώματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας –οι μεγάλοι γαιοκτήμονες, οι έμποροι, οι βιοτέχνες, οι αργυραμοιβοί– απολάμβαναν μεν σημαντική δύναμη και αυτονομία σε τοπικό επίπεδο, τους έλειπε όμως η εκπροσώπηση στην κεντρική διοίκηση. Αντίστοιχα, το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του 19ου αιώνα, που έμεινε στην ιστορία ως Τανζιμάτ (κατά λέξη: αναδιάταξη), μπορεί να είχε τη σχετική στήριξη των οθωμανικών ελίτ και των τοπικών προκρίτων, ο σχεδιασμός και η εφαρμογή του όμως έμειναν στα χέρια της αυτοκρατορικής κυβέρνησης. Οι μεταρρυθμίσεις υπόσχονταν ίσα δικαιώματα και ισονομία σε όλους τους Οθωμανούς υπηκόους, μουσουλμάνους και μη. Με το Τανζιμάτ ενισχύθηκαν επίσης τα περιουσιακά δικαιώματα και σταμάτησε η παραδοσιακή πρακτική της δήμευσης του πλούτου όσων αξιωματούχων έπεφταν σε δυσμένεια. Κατά τον 19ο αιώνα, η οθωμανική κυβέρνηση επιχείρησε να δημιουργήσει μια σύγχρονη γραφειοκρατία και ένα νέο εκπαιδευτικό σύστημα, ενώ άλλες μεταρρυθμίσεις αφορούσαν στο νομικό και το φορολογικό σύστημα. Αλλαγές έγιναν και στο πολιτικό σύστημα. Η ισχύς του οθωμανικού συντάγματος του 1876 ανεστάλη μετά από έναν χρόνο και το νεοσύστατο κοινοβούλιο της αυτοκρατορίας διαλύθηκε. Η συνταγματική τάξη όμως αποκαταστάθηκε το 1908 με την επανάσταση των Νεότουρκων.

Μετά την αποσύνθεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η Τουρκία, που ιδρύθηκε από τις στάχτες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ως έθνος-κράτος, συνέχισε την πρακτική των από τα πάνω θεσμικών αλλαγών. Το ριζοσπαστικό πρόγραμμα εκσυγχρονισμού της νέας δημοκρατίας επιτάχυνε τη διαδικασία εκκοσμίκευσης του κράτους, της δικαιοσύνης και της εκπαίδευσης, που είχαν ξεκινήσει έναν αιώνα νωρίτερα. Το 1926, με την υιοθέτηση του ελβετικού αστικού και του ιταλικού ποινικού κώδικα, κό-

πηκαν εντελώς οι δεσμοί με το ισλαμικό δίκαιο. Το 1924 τα θρησκευτικά σχολεία έκλεισαν και το δημόσιο εκπαιδευτικό σύστημα αυτονομήθηκε εντελώς από τη θρησκεία. Ένας σημαντικός αριθμός γυναικών της μεσαίας τάξης απέκτησε επαγγελματική πρόσβαση στη δημόσια εκπαίδευση και, ως έναν βαθμό, στη διοίκηση και τα ελεύθερα επαγγέλματα και αναδείχθηκαν σε ένα από τα βασικά στηρίγματα του κοσμικού χαρακτήρα του κράτους. Από την άλλη, το 1925, μετά από ολιγόχρονο πειραματισμό με ένα πλουραλιστικό κοινοβούλιο, η κυβέρνηση της Άγκυρας στράφηκε προς τον αυταρχισμό. Η αντιπολίτευση εκδιώχτηκε από το κοινοβούλιο και το τουρκικό πολιτικό σύστημα έγινε μονοκομματικό.

Η επιστροφή στο πολυκομματικό σύστημα μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και η τακτική διενέργεια εκλογών άνοιξαν την πολιτική διαδικασία στην ευρεία λαϊκή συμμετοχή. Με την αστικοποίηση να έχει ήδη αρχίσει να παίρνει διαστάσεις, η διαμόρφωση ενός πιο ανοιχτού και ανταγωνιστικού πολιτικού συστήματος έδωσε φωνή και δύναμη στα λαϊκά στρώματα των πόλεων και της υπαίθρου. Τα διαδοχικά πραξικοπήματα, όμως, που σημάδευσαν τη χώρα μέχρι το τέλος του 20ού αιώνα, επέτρεψαν στον στρατό να ελέγχει την πολιτική ζωή στο όνομα του κοσμικού χαρακτήρα του κράτους και περιόρισαν τις πολιτικές ελευθερίες των πολιτών και ειδικά της κουρδικής μειονότητας.

Κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων, οι τυπικοί θεσμοί της Τουρκίας γνώρισαν μεγάλες αλλαγές. Σε καθεμία από τις τέσσερις υποπεριόδους που θα ορίσουμε, η λειτουργία των τυπικών θεσμών και η οικονομική πολιτική των εκάστοτε κυβερνήσεων δέχτηκε την επίδραση διεθνών προτύπων. Αρχές όπως η ελευθερία του εμπορίου, το σύστημα κανόνων και οργανισμών του Μπρέττον Γουντς ή η συναίνεση της Ουάσινγκτον επιβλήθηκαν χάρη στην πίεση των εκάστοτε Μεγάλων Δυνάμεων ή, πιο πρόσφατα, των διεθνών οργανισμών. Θα επιχειρήσω εξάλλου να αποδείξω ότι στην καθεμία από τις τέσσερις αυτές υποπεριόδους η οικονομική πολιτική των τουρκικών κυβερνήσεων και οι νέοι θεσμοί που ιδρύθηκαν συμβάδιζαν με τις πολιτικές και τους θεσμούς που εφαρμόζονταν στις υπόλοιπες αναπτυσσόμενες χώρες.

Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, η οθωμανική κυβέρνηση δέχτηκε να υιοθετήσει πολιτικές ελεύθερου εμπορίου με αντάλλαγμα τη στήριξη των Ευρωπαίων στο μεταρρυθμιστικό της πρόγραμμα, και η οικονομία άνοιξε στα εισαγόμενα προϊόντα και τις ξένες επενδύσεις. Οι οικονομικοί θεσμοί της περιόδου αυτής διαμορφώθηκαν σε μεγάλο βαθμό μέσα από

τις διαπραγματεύσεις της κεντρικής κυβέρνησης με τα ευρωπαϊκά κράτη. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος σηματοδότησε και το τέλος του ανοιχτού οικονομικού μοντέλου του 19ου αιώνα. Οι νέες βασικές αρχές της οικονομικής πολιτικής ήταν ο κρατικός παρεμβατισμός, ο προστατευτισμός και η ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας. Στόχος του νέου τουρκικού έθνους-κράτους κατά τον Μεσοπόλεμο ήταν να αξιοποιήσει τα διαθέσιμα οικονομικά εργαλεία για να διαμορφώσει μια εθνική οικονομία μέσα στα νέα του σύνορα. Ως απάντηση στην οικονομική κρίση του 1929, η κυβέρνηση υιοθέτησε προστατευτικά μέτρα και προώθησε τη δημιουργία κρατικών βιομηχανιών.

Τα προστατευτικά και εσωστρεφή μέτρα συνεχίστηκαν και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στις δεκαετίες που ακολούθησαν, όμως, παράλληλα με τη μετάβαση σε ένα πολυκομματικό σύστημα, ο ιδιωτικός τομέας πήρε σταδιακά τον έλεγχο της οικονομίας. Μετά το 1980, οι εσωστρεφείς πολιτικές και οι θεσμοί του παρελθόντος εγκαταλείφθηκαν για χάρη της Συναίνεσης της Ουάσινγκτον. Σημαντική έμφαση δόθηκε στη φιλελευθεροποίηση των αγορών, του εμπορίου και της δημοσιονομικής πολιτικής, καθώς και στην ιδιωτικοποίηση των κρατικών επιχειρήσεων. Η Συμφωνία Τελωνειακής Ένωσης, που υπογράφηκε το 1994 με την Ευρωπαϊκή Ένωση, έδωσε ώθηση στις εξαγωγές της τουρκικής βιομηχανίας.

Οι ευρείες αλλαγές στους τυπικούς πολιτικούς και οικονομικούς θεσμούς από το 1820 και εξής συνέβαλαν σημαντικά στην αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος και στους τομείς της υγείας και της εκπαίδευσης. Οι εξελίξεις αυτές όμως δίνουν μερική μόνο εικόνα του τι ακριβώς συνέβη. Για να κατανοήσουμε πλήρως τον ρόλο των θεσμών, θα πρέπει να αναλύσουμε την αλληλεπίδραση ανάμεσα σε τυπικούς και άτυπους θεσμούς, καθώς και τη σχέση τους με τις οικονομικές αλλαγές, τη δομή και τις προσδοκίες της κοινωνίας, τον συσχετισμό των δυνάμεων στο εσωτερικό της, και τέλος να εξετάσουμε αν οι νέοι θεσμοί που διαμορφώθηκαν αποτέλεσαν μοχλό ή τροχοπέδη για την ανάπτυξη.

Η διασπορά των νέων τυπικών θεσμών κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα υπήρξε αργή. Οι προϋπάρχοντες ιδιωτικοί διακανονισμοί, που είχαν αναπτυχθεί στο εσωτερικό των κοινοτήτων και που εξαπλώθηκαν μέσα από ανεπίσημα κοινωνικά δίκτυα, συνέχισαν να συνυπάρχουν με τους τυπικούς θεσμούς και συχνά να τους υποκαθιστούν, τόσο στα αστικά κέντρα όσο και στην ύπαιθρο. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, παράλληλα με την αστικοποίηση, την οικονομική ανάπτυξη και τις θετι-

κές επιδόσεις στην υγεία και την εκπαίδευση, αυξήθηκαν και οι δυνατότητες των δημόσιων οικονομικών, της διοίκησης και του νομικού συστήματος. Σε γενικές γραμμές όμως αυτές οι εξελίξεις δεν έφεραν και το τέλος των άτυπων θεσμών. Αντίθετα, η εσωτερική μετανάστευση από την ύπαιθρο στα αστικά κέντρα ενίσχυσε την πατρωνία, τους δεσμούς αλληλεγγύης ανάμεσα σε συντοπίτες και τα θρησκευτικά δίκτυα, λειτουργώντας παράλληλα με τους τυπικούς θεσμούς και δημιουργώντας νέους.

Ας ανατρέξουμε στις αιτίες που από τον 19ο αιώνα και εξής επέτρεψαν στους άτυπους θεσμούς να μην εξοβελιστούν από την ανάπτυξη των τυπικών θεσμών, αλλά να συνυπάρχουν μαζί τους. Πρώτον, πολλές από τις προτεινόμενες μεταρρυθμίσεις ήταν δαπανηρές και προϋπέθεταν την αποτελεσματική εφαρμογή και επιβολή τους. Αντίθετα, ειδικά στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα, οι δυνατότητες του κράτους στον τομέα αυτό ήταν ιδιαίτερα περιορισμένες. Ειδικά οι περιοχές της υπαίθρου παρέμειναν απροσπέλαστες για τις κοσμικές μεταρρυθμίσεις της κεντρικής κυβέρνησης. Δεύτερον, οι νέοι θεσμοί δεν αποτελούσαν πλήρως αρθρωμένες δομές, αλλά εξαρτώντο από άλλους θεσμούς. Πολλές φορές η λειτουργία των νέων θεσμών βασιζόταν στην ύπαρξη άλλων, τυπικών ή άτυπων διακανονισμών. Τουλάχιστον κάποιοι από αυτούς διαμορφώθηκαν υπό την επίδραση αξιών, πεποιθήσεων και κοινωνικών σταθερών, καθώς και του συσχετισμού δυνάμεων ανάμεσα σε αντιμαχόμενα συμφέροντα. Ενώ το θεσμικό και νομικό πλαίσιο μπορούσε να αλλάξει ραγδαία, κυριολεκτικά από τη μια μέρα στην άλλη, αξίες, πεποιθήσεις και κοινωνικές σταθερές εξελίσσονταν με μικρότερη ταχύτητα. Τρίτον, όσο ο σχεδιασμός και η εφαρμογή των νέων θεσμών παρέμεναν περιορισμένοι στις κρατικές ελίτ, ήταν αδύνατη και η πλήρης αποδοχή τους από το ευρύ κοινό. Σε πολλές περιπτώσεις, ισχυροί κύκλοι παρεμπόδιζαν τις προτεινόμενες μεταρρυθμίσεις, καθώς πίστευαν ότι θίγονται τα συμφέροντά τους. Στην πρώτη φάση, όσοι ήλεγχαν και ωφελούνταν από τους υπάρχοντες ισλαμικούς θεσμούς της αυτοκρατορίας λειτούργησαν ως πυρήνας αντίστασης στις μεταρρυθμίσεις. Η αντιπολίτευση αξιοποιούσε τους τυπικούς και άτυπους θεσμούς ως στρατηγικούς πόρους στην αντιπαράθεσή της με το κράτος για το μοίρασμα των ωφελειών και προσπαθούσε να υπονομεύσει τους νέους θεσμούς.

Μια σειρά από παραδείγματα δείχνουν τον τρόπο που τυπικοί και άτυποι θεσμοί συνυπήρχαν σε διάφορους κοινωνικούς τομείς, από τη διάχυση της εκπαίδευσης στις αγροτικές περιοχές και από πρωτοβουλίες

για να εξασφαλίσουν οι εσωτερικοί μετανάστες στέγαση και πρόσβαση στις δημόσιες υπηρεσίες, μέχρι την εσωτερική οργάνωση του ιδιωτικού τομέα της οικονομίας, τη σχέση ανάμεσα στον ιδιωτικό και τον δημόσιο τομέα και τον αντίκτυπο του κρατικού παρεμβατισμού στην οικονομία. Τα παραδείγματα αυτά αναδεικνύουν όχι μόνο τη σημασία που διατήρησαν οι άτυποι θεσμοί στην οικονομική ζωή αλλά και τη διαφορετική λειτουργία των νέων θεσμών, εμφανή στη σχέση τους με τους άτυπους θεσμούς, καθώς και την κοινωνική δομή και τον συσχετισμό των πολιτικών δυνάμεων.

Τομές

Η μέχρι τώρα ανάλυσή μας έδωσε έμφαση στην αμφίδρομη σχέση ανάμεσα στους τυπικούς και άτυπους θεσμούς, και ανάμεσα στους θεσμούς και τα οικονομικά αποτελέσματα. Αναφερθήκαμε επίσης και σε μια άλλη αμφίδρομη σχέση ανάμεσα στους θεσμούς και την κοινωνική δομή: οι θεσμοί διαμορφώνουν την κοινωνική δομή όχι μόνο μέσα από τη συμβολή τους στα οικονομικά αποτελέσματα αλλά και άμεσα, μέσα από την επιρροή τους στους διάφορους πρωταγωνιστές και στις μεταξύ τους σχέσεις. Για παράδειγμα, οι τυπικοί και οι άτυποι θεσμοί παίζουν σημαντικό ρόλο στη δυνατότητα διαφορετικών κοινωνικών ομάδων να επιλύουν προβλήματα «συλλογικής δράσης» και να προωθούν τα κοινά τους συμφέροντα. Με αυτόν τον τρόπο, οι τυπικοί και άτυποι θεσμοί άλλοτε ενισχύουν και άλλοτε υπονομεύουν τη συνοχή και ισχύ των διαφόρων κοινωνικών φορέων. Από την άλλη, η κοινωνική δομή, τα συμφέροντα των αντιμαχόμενων ομάδων, οι συμμαχίες και οι ανταγωνισμοί επηρεάζουν με τη σειρά τους τους θεσμούς. Οι τυπικοί και άτυποι θεσμοί βασίζονται στην εμπιστοσύνη, τη συνεργασία και άλλους παρόμοιους κανόνες (ή την απουσία τους). Επηρεάζουν το πώς θα εξελιχθούν οι διαφορές ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες, το αν θα αμβλυνθούν ή θα γίνουν εντονότερες. Η πλημελής διαχείριση των διαφορών αυτών οδηγεί συχνά σε πολιτική και οικονομική αστάθεια και αβεβαιότητα, που με τη σειρά τους επηρεάζουν αρνητικά τη μακροπρόθεσμη οικονομική ανάπτυξη.

Οι ταξικές διαφορές έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της Τουρκίας από τον 19ο αιώνα και μετά, αν και η έντασή τους στις αστικές και τις αγροτικές περιοχές παρουσιάζει διακυμάνσεις. Εξίσου σημαντικά ήταν και τα ταυτοτικά χαρακτηριστικά των διαφόρων κοινωνικών ομάδων

και των επικεφαλής τους. Κάποιες από αυτές τις συγκρούσεις μπορούν να αποδοθούν στις μεταρρυθμιστικές πρωτοβουλίες του 19ου αιώνα. Η άνοδος του κουρδικού εθνικισμού κατά τον 20ό αιώνα τούς προσέδωσε μια επιπλέον διάσταση. Η ταξική διαφοροποίηση αποδείχτηκε κατά καιρούς μικρότερη από το χάσμα που αναπτύχθηκε ανάμεσα σε μουσουλμάνους και μη μουσουλμάνους, υποστηρικτές της κοσμικότητας και συντηρητικούς, σουνίτες και ετερόδοξους μουσουλμάνους, Κούρδους και Τούρκους. Αν και οι ταυτοτικές συγκρούσεις έμοιαζαν συνήθως να οφείλονται σε πολιτισμικές διαφορές, συχνά επικάλυπταν τον οικονομικό ανταγωνισμό ανάμεσα σε διαφορετικές ομάδες και τις ελίτ τους. Οι κυβερνήσεις και οι ελίτ έκαναν συχνή επίκληση του Ισλάμ και υποδαύλιζαν τις υπάρχουσες διαφορές ώστε να ενισχύουν το λαϊκό τους έρεισμα.

Οι συσχετισμοί ανάμεσα στο κράτος, τις ελίτ και τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες, οι συμμαχίες, οι συνασπισμοί και οι συγκρούσεις ανάμεσα τους παρουσίασαν μεγάλες διακυμάνσεις κατά τους δύο τελευταίους αιώνες. Σε κάθε υποπερίοδο οι σχέσεις, οι συμμαχίες και οι συγκρούσεις αυτές επηρεάζονταν επίσης από τους διεθνείς θεσμούς και από τα οικονομικά και πολιτικά μοντέλα που διαμόρφωναν το παγκόσμιο οικονομικό σύστημα. Οι ταυτοτικές διαφορές δυσχέραιναν τις συμμαχίες και τη συνεννόηση ανάμεσα στις ελίτ και επιδρούσαν αρνητικά στη δυνατότητα του κράτους να εγγυηθεί την ισχύ των τυπικών θεσμών. Η πετυχημένη λειτουργία των νέων θεσμών τόσο στο μακροοικονομικό όσο και στο μικροοικονομικό επίπεδο προϋπέθετε την κατανόηση αν όχι τη συναίνεση ανάμεσα στις διαφορετικές ελίτ μέσα και έξω από τον κρατικό μηχανισμό και την αξιοποίηση των επιμέρους πλεονεκτημάτων και δυνατοτήτων τους για την επίλυση προβλημάτων «συλλογικής δράσης». Κάθε φορά που τα οφέλη από έναν υπάρχοντα ή νέο θεσμό κατανέμονταν με τρόπο αναντίστοιχο με τον συσχετισμό των δυνάμεων στην κοινωνία, η κάθε ελίτ κινητοποιούνταν και διαπραγματευόταν, ώστε να πειστούν οι υπόλοιπες ελίτ και το κράτος και οι τυπικοί και άτυποι θεσμοί να επιστρέψουν στην παλιά τους ισορροπία. Στις συγκρούσεις τους οι ελίτ έκαναν συχνή χρήση άτυπων θεσμών, όπως τα ταυτοτικά δίκτυα και τα δίκτυα πατρωνίας.

Οι εντάσεις που αναπτύχθηκαν ανάμεσα σε αντίπαλες ελίτ, ανάμεσα σε μουσουλμάνους και μη μουσουλμάνους, ανάμεσα στις ελίτ του κράτους και της κοινωνίας των πολιτών, ανάμεσα σε εκκοσμικευμένες και συντηρητικές ελίτ ή ανάμεσα σε Κούρδους και Τούρκους υπονόμισαν όχι

μόνο τις δυνατότητες του κρατικού μηχανισμού, αλλά και την ίδια την πολιτική σταθερότητα. Η πολιτική τάξη εξαρτάται από τον βαθμό συμφωνίας και συναίνεσης ανάμεσα σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες σε βασικά θέματα δικαιωμάτων, τους διαύλους για την επίλυση διαφορών και τη συμπεριφορά του κράτους σε θέματα κανόνων και εφαρμογής τους. Η πολιτική και οικονομική ανάπτυξη προϋποθέτουν ένα σταθερό περιβάλλον. Αντίθετα, η αβεβαιότητα και η αστάθεια μεταβάλλουν προσδοκίες και πεποιθήσεις και οδηγούν τους πολιτικούς και οικονομικούς φορείς σε πολύ διαφορετικές συμπεριφορές. Τα συχνά στρατιωτικά πραξικοπήματα στις δεκαετίες μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και η πρόσφατη αυταρχική εκτροπή αναδεικνύουν τη διαχρονική αδυναμία του τουρκικού πολιτικού συστήματος να διαχειριστεί αυτές τις συγκρούσεις.

Οι διαδοχικές περιόδους πολιτικής αστάθειας είχαν αρνητικό αντίκτυπο στην οικονομική ανάπτυξη τόσο βραχυπρόθεσμα όσο και μακροπρόθεσμα. Κατά την πολυκομματική περίοδο που ακολούθησε τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι περιόδους πολιτικής αστάθειας κατά κανόνα όξυναν τα μακροοικονομικά προβλήματα και οδηγούσαν στη μείωση των ρυθμών ανάπτυξης. Ακόμα σημαντικότερος ήταν ο ρόλος της αντιπαλότητας ανάμεσα στις ελίτ, η λειτουργία άτυπων δικτύων και τα ανάμεικτα αποτελέσματα της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία, που έκαναν τον συντονισμό πόρων και ανθρώπων με διαφορετικό υπόβαθρο ακόμα δυσκολότερο. Συνέπεια ήταν πολλοί ιδιώτες και εταιρείες να μην επενδύουν στην επαγγελματική κατάρτιση, τα προσόντα και την τεχνολογία και να μην επιδιώκουν μακροπρόθεσμα κέρδη μέσα από την αύξηση της προστιθέμενης αξίας και της παραγωγικότητας. Αντίθετα, αξιοποίησαν τους πόρους τους, για να προσκολληθούν στις εκάστοτε κυβερνήσεις και να κερδίσουν την εύνοιά τους.

Σύνοψη

Τα δύο επόμενα κεφάλαια αναπτύσσουν το επιχείρημα της εισαγωγής. Το δεύτερο κεφάλαιο αναλύει με μεγαλύτερη λεπτομέρεια τις επιδόσεις της Τουρκίας στην οικονομική μεγέθυνση και την ανθρώπινη ανάπτυξη από το 1820 και εξής. Το τρίτο κεφάλαιο εξετάζει τη σημασία των θεσμών στην οικονομική ανάπτυξη και τη θεσμική εξέλιξη στην Τουρκία πριν από τον 19ο αιώνα. Στο υπόλοιπο βιβλίο θα εξετάσω την τουρκική εμπειρία στην οικονομική μεγέθυνση και την ανθρώπινη ανάπτυξη από την έναρ-

ξη της Βιομηχανικής Επανάστασης και μετά, χωρισμένη σε τέσσερις υποπεριόδους. Σε καθεμία από τις υποπεριόδους αυτές, οι κυβερνήσεις της Τουρκίας ακολούθησαν το κυρίαρχο οικονομικό μοντέλο για τις αναπτυσσόμενες χώρες:

1. Αυξανόμενη εξειδίκευση στην αγροτική παραγωγή μέσα σε ένα πλαίσιο ελεύθερου εμπορίου κατά τον 19ο αιώνα.
2. Μετάβαση από την αυτοκρατορία στο έθνος-κράτος και σε μια εθνική, εσωστρεφή οικονομία κατά τη διάρκεια της δύσκολης περιόδου από την έκρηξη του Α΄ μέχρι το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, περνώντας από τον Μεσοπόλεμο και τη Μεγάλη Κρίση.
3. Εκβιομηχάνιση με πρωτοβουλία του ιδιωτικού τομέα μέσα από υποκατάσταση των εισαγωγών κατά την περίοδο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.
4. Αποδοχή της Συναίνεσης της Ουάσινγκτον και άνοιγμα της οικονομίας στο διεθνές εμπόριο και τις επενδύσεις από το 1980 και εξής.

Αφιερώνω συνολικά τρία κεφάλαια για τον 19ο αιώνα και από δύο για καθεμία από τις υποπεριόδους που ακολουθούν. Σε κάθε υποπερίοδο εξετάζω τόσο την εξέλιξη των οικονομικών πολιτικών όσο και τις πολιτικές και θεσμικές εξελίξεις. Στο τέλος συγκεντρώνω και αξιολογώ τις επιδόσεις της Τουρκίας στην οικονομική μεγέθυνση και την ανθρώπινη ανάπτυξη τόσο σε απόλυτα μεγέθη όσο και συγκριτικά. Αξιολογώ επίσης τα άμεσα και βαθύτερα αίτια της οικονομικής μεγέθυνσης και της ανθρώπινης ανάπτυξης.